

СРПСКИ ПРОБЛЕМИ
СЕРИЈА НАЦИОНАЛНИХ СПИСА

V. СВЕСКА

НАУКА УТВРЂУЈЕ НАРОДНОСТ
Б-Х МУСЛИМАНА

ЕТНОГРАФСКА СТУДИЈА

Проф. Л. М. КОСТИЋ

Торонто 1967

ИЗДАЈЕ СРПСКИ КУЛТУРНИ КЛУБ "СВ. САВА"
ЗА КАНАДУ

ПРЕДГОВОР

1. Опште напомене

I.

Ово је пета свеска из "Серије националних списа" СРПСКИ ПРОБЛЕМИ, коју издаје "Српски културни клуб Св. Сава за Канаду" уз велике тешкоће и препреке. Прва је изашла 1961, тако да се може рећи да сваке године просечно излази по једна књига одн. свеска. Досадање су књиге ове:

I свеска: НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У СРПСКИМ ПРЕДЕЛИМА. Демографско-етнографска студија. Страна 80, Торонто 1961.

II свеска: СРПСКА ВОЈВОДИНА И ЊЕНЕ МАЊИНЕ. Демографско-етнографска студија Страна 112. Торонто 1962.

III свеска: НОВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ "НАРОДНОСТИ". Демографско-етнографска студија. Страна 112. Торонто 1965.

IV свеска: КАТОЛИЧКИ СРБИ. Политичко-историјска расправа. Страна 120. Торонто 1963, односно 1964.

Као што се види, не само да су све из српске националне проблематике (то што већ назив збирке одн. серије захтева), већ су све из области етничке проблематике. Има српских проблема још више, као што је то у Предговору III књиге изложено, али управа Клуба и њен научни сарадник дају приоритет националним проблемима.

И ова је књига из те области. Она је као неки пандан, неки корелат IV књиге (Католички Срби). Огромна је већина Срба православних, тако да се често православље и српство код нас идентификују. Међутим, има код нас и католичких и муслиманских Срба, па се ни тај "проблем" еминентног значаја не сме да пренебрегне.

Ето, он је овде доста подробно расправљен, одн. изнето је што други, компетентнији од писца расправе, мисле. Упозоравамо да је у III књизи (она је изашла као IV хронолошки, али је по садржају трећа, под на-

словом "Нове југословенске народности") имамо један одељак (V по реду) посвећен "Неопредељеним муслиманима". Ту расправљамо данашње стање "националности" ове етничке групе која ће нам још дуго времена задавати велике бриге у том погледу. У овој, пак, књизи ми дајемо сасвим другу грађу: износимо што други о томе мисле и пишу. Не ни сами бх муслимани, ни ми лично. Према томе се и ове књиге допуњују.

Разлога зашто смо износили туђа мишљења (стварно мишљења науке) има безброј и она нису погодна да се у Предговору наводе. Она су начелна, док је предговор више конкретан да не кажемо послован. Зато смо те разлоге обашка изнели на крају ове књиге у виду посебне студије а под насловом: Начелно о предмету расправљања у овој књизи. Ту је речено све што треба рећи; ту су изложене и побуде писца и значај оваквог приказивања предмета. То је ипак саставни део ове књиге.

II.

Међутим, баш што се садржаја и серијске припадности тиче, ова књига има амфибијски карактер. Она спада у још једну серију наших дела, у серију дела о Босни и Херцеговини. Предмет је заиста просторно овде ограничен на те две покрајине. Има Срба муслимана и ван њих: у Рашкој одн. Санџаку, у Старој Србији (на Косову и Метохији) где се поисламљени Срби уврштавају у категорију муслимана. Има их у Црној Гори и другде.

Ми то овде не претресамо, већ смо се ограничили само на БиХ. Највише зато што се сав сакупљени материјал односи на те земље. А затим то је наша стара пракса — што никад не мешамо ствари. О сваком посебном проблему ваља посебно расправљати. То захтева чистоћа излагања и правилна архитектоника дела.

Тако ова књига спада и у тематiku књига о БиХ. Ми смо и ту делом обрадили а делом нагостили читаву збирку. Збирка носи наслов "НАЦИОНАЛНИ ПРОБЛЕМИ БИХ". Изашле су I и V свеска одн. књига. У предговорима једне и друге ми смо изнели програм и план целе збирке. Али, као што је то веома чести да не кажемо неминован случај у овим стварима, план је измењен и — проширен! Место пет књига одн. шест раније предвиђених биће их неколико више. Колико? Не знамо. Зависи све од живота и здравља писца и помоћи која му се пружи у том циљу.

Две су с Божјом помоћу изашле: прва и пета. Друга је дата у штампу једновремено са овом, јер је сличног садржаја и ова књижица чини у неку руку додатак ако не саставни део II књиге (О етничким односима).

Према томе, делом су објављене, а делом имају бити ускоро објављене ове књиге из серије "Национални проблеми БиХ":

- 1) Верски односи Бих.
- 2) Етнички односи БиХ.
- 3) Наука утврђује народност бх муслимана.
- 5) Шта су Срби мислили о Босни.

(За време кориговања првобитног слога ове књиге могу изјавити да је II књига такође сложена и да се налази пред штампањем. Пошто је и ова, III исте збирке, узета у рад мимо очекивања брзо, верујем да ће још пре Видовдана 1967 све четири књиге бити приступачне читаоцима. Тада се већ указује могућност за даља леда о Бих.)

Даље пројектоване књиге су наговештене у Предговору II књиге, па нећемо понављати. Све заједно би изнеле неких хиљаду страна, али би национални проблем БиХ био заиста исцрпљен до краја, да би једва било потребе ишта више додавати. А то је средишњи и најкрупнији наш национални проблем. Заслужило је посветити му оволику пажњу.

III.

Овај материјал је купљен годинама, чак деценијама. Скоро пуних 20 година ја га прибирам. Један део је био објављен у књизи "Чија је Босна" (Торонто, 1955), али то не износи ни десети део ове књиге. Преко 90% је сасвим ново, досад уопште необјављено. Пре сам имао 10-15 писаца који су се изјаснили о српству бх муслимана, данас их је преко 150. У разним временима, разних народа и различите стручности. Преко тога се не може олако прећи. Али ово питање претресамо у Поговору па нећемо понављати.

Захваљујем усрдно Српском културном клубу "Св. Сава" у Канади што је прихватио да и ову књигу публикује, не водећи рачуна о рентабилности. Јер су у питању интереси Народа који се парама не мере.

Нарочито захваљујем претседнику Клуба г. Инж. Свети Радовановићу, који је на разне начине знатно помогао ширење мојих дела, онда члану Клуба и моме дра-

гоме земљаку Бранку Секуловићу, преко кога иде не само сва кореспонденција већ и сав контакт са штампарском (све су ове књиге штампане у Торонту) што претставља огроман губитак времена, најзад своме пријатељу Лазару Ђ. Стојшићу из Хамилтона, који мајсторски обавља не лаку коректуру узевши у обзир мој тежак рукопис и стална уметања. Он показује велико стрпљење и умешност. Нека им је свима још једном искрена хвала.

Почетком ове године штампана књига "Истина о хрватској тисућлетној државности" у издању Америчког института за балканска питања, била је такође предмет старања Бранка Секуловића у општењу са штампарском и Лазара Ђ. Стојшића у ревизији коначног текста. Обојици и за то искрено захваљујем.

Нека су здоаво сви који ову књигу узму у руке и пажљиво читају. Ми ћемо се радовати ако им у ма чему буде корисна.

Л. М. К о с т и ћ

На Усековање Св. Јована Крститеља, године 1966

Додаци на Лазареву Суботу 1967.

Ветинген, Швајцарска

2. Распоред материје

Мноштво прикупљеног материјала о народности бх муслимана довело је до проблема његовог разврставања. Материјал је прикупљан како се до њега допирало, без неког нарочитог реда и система. Најчешће тражећи друге податке, по правилу о БиХ али понекад и о чему другом, наилазили смо и на мишљења одн. тврдње о српској народности тих лица. Све смо то бележили како смо на шта наилазили.

Али код објављивања се морао учинити неки логичан распоред и да би се излагање лакше пратило (оно је и онако, сходно предмету, доста монотono) и да би се одржала пристојна архитектоника дела.

Разуме се да су многи путеви могли да се употребе, многи начини расподеле да дођу до изражаја. Можда и бољи него смо ми изабрали. Ииак верујемо да и овај има своја преимућства. Треба га укратко образложити.

Ми смо одвојили писце који изречно проглашују бх муслимане за Србе од оних који то чине индиректно, имплицитно, конклюдентно. Нпр. тврдећи да се све ста-

новништво БиХ српско, да им је језик српски, обичаји или томе слично. Резултати су исти, но ипак те писце не треба мешати. Они први су саму појаву посебно посматрали, посебно третирали, поклонили јој специјалну пажњу. Било да су сами дошли до тог закључка или усвојили туђе, они су то чинили свесно и разговодно.

Свесни су били и ови други, али нису наглашавали саму националност бх муслимана, мислећи понекад да то свако зна, да о томе не може бити спора, да је ствар једном утврђена, па су, место да констатују саму појаву, пошли од ње као нечега познатог и неспорног. Они су очигледно о њој једнако мислили али се нису експлиците изјашњавали. Зато су то две врсте, два начина опредељења који ипак мериторно на исто излазе. И једни и други не сумњају ни момента у српство бх муслимана, ма да то на разне начине испољавају.

У оквиру те две групе, ми смо писце поделили по народности одн. језику на коме су писали. И то издавање и сепарирање има свога практичног значаја. Није свеједно шта каже Рус а шта Немац. Овај други нема заиста разлога да заузме "српску тезу". Делили смо, ако их је било више, и по времену кад су своје гледиште изнели: није згодно мешати оне који су то казали пре Окупације и после, пре Видовданског атентата и после. То је вршено такође из психолошких разлога, јер читаоци не воле сувише дугачке одељке. Све је то ипак техничко питање које не треба више коментарисати.

Кад смо већ "личне моменте" тј. писце узели за подлогу разврставања, морали смо засебно третирати изјаве у лексиконима, речницима, енциклопедијама, где се не зна ко их је писао, а још више етнографске карте које на сасвим други начин ствар претстављају.

Тако је пронађена једна прилично јасна и плаузибилна подела грађе. Ми ћемо се јом у тексту вратити местимице на ову тему; сад само генерално и начелно.

Ова се подела није могла извести до крајности: ако се неки писац изјаснио на више места, једном директно други пут индиректно, ми смо га на једном месту навели. Јер начело концентрације истоветних гледишта одн. гледишта једнако брањених не сме да иде на уштрб концентричном навођењу гледишта једног истога писца. Иначе би било знатно теже и цитирати ову збирку одн. некад је практично употребити и задобити засад суд о гледишту сваког појединог писца. Јер се неки од њих

нису понављали и нове тврдње су надовезивали на старе.

Исто тако морамо заједно приказати мишљења једног писца који их је изнео у две од нас одељене временске периоде. Опет из истог начела: да се по могућству све изјаве једног истог писца нађу заједно.

Под народношћу писаца ми смо разумевали само језик на коме су своја дела објавили. Швајцарди су дати уз Немце или Французе према томе на коме су језику писали: Белгијанци уз Французе итд. Иначе би се створиле нове рубрике малог обима, на штету архитектонике дела.

С друге стране, под изречним проглашењем бх муслимана Србима не мора увек значити да је речено: то су проверени Срби. Има и таквих најдиректнијих израза, али има и других мање директних па опет јасних и не завијених. Не треба их објашњавати и из њих закључке изводити: ови су присутни и иманентни самој изјави. Понекад се спомињу само главари муслимана, али се не искључује, већ напротив инволвира цела маса проверених. Итсл. Неки писци само спомену проверене или потурчене Србе, и с тиме су све рекли.

I. ПИСЦИ КОЈИ БХ МУСЛИМАНЕ ИЗРЕЧНО ПРОГЛАШУЈУ СРБИМА

1. Немачки писци XIX века

Почињемо са немачким писцима, јер су они канда први ту ствар расправљали и јер их је највише било. Најпре са једним међу најпрвима и хронолошки и по вредности, са Леополдом Ранкеом (доцније фон Ранке). Он је још 1829 издао ненадмашну књигу "Српска Револуција", која је нашој ствари у Европи користила не мање од саме "Револуције", али је та књига после ушла у његова укупна дела, са још неким новим прилозима о нама. Зато ћемо овде дитирати некад првобитно издање (1), некад укупна дела (2). Ранке се сматра скоро унисоно као најбољи историчар Немачке XIX века.

У својој "Српској Револуцији", за коју рече немачки историчар Нибур да је најбоље дело Ранкеово, овај пише (оригинално издање стр. 231): "Још је значајна била српска нација за Османлије кад је ова изгубила била своју самосталност . . . Она је дала Царству не мали број најзнаменитијих везира. Већ под Бајазитом II ми налазимо једног славено-српског великог везира. То је Ахмед . . . син Херцегов . . . Од три најзначајнија везира Сулејмана I, први је стварно био Сулиот, а оба остала су славено-српског племена: Рустем Хрват, Мехмед из Херцеговине. . ." Мало подаље пише Ранке: "Ако се, према томе не може спорити да је Српски народ имао највећи утицај на развитак Царства, он је такође имао и највећи утицај религије (муслиманске). Прелазак Босанаца на Мухамеданство није извршен одједном, већ, како изгледа, полагаано кроз читаво столеће и више."

На другом месту болно екскламира Ранке: "Место да оснује своју државу, српски народ је био одређен да помогне да се турска (држава) подигне". То је писао имајући у виду све ове ренегате. У оригиналу: *Statt ein eigenes Reich zu gruenden, war der serbische Stamm bestimmt, das tuerkische erheben zu koennen.*

Ранке пише даље у ”Српској револуцији” (1, с. 36): ”Ни они Срби који су прешли на ислам нису се могли отргнути од љубави према (народној) песми. Често имају оба дела исту песму, само код свакога дела побеђује у њој његов верник. Господа (јамачно муслиманска? ЛМК) неће да се песмом баве, али је радо слушају и једном је сарајевски кадија пустио испод суђења једног заточеног хришћанина само зато што су му се његове песме допале. Песма савлађује разлику вере: она повезује целу нацију, она живи у целокупном народу. Долине у којима дечко овце напаса, долине у којима коси жито, шуме кроз које путник промиче, све одјекује од песме. Она прати сво пословање.”

На другом месту (укупна дела 2, стр. 314) наводи Ранке нама добро познату песму Змаја од Босне и његових ратника, којим очитују жељу да иду на Косово, где су им стари ратовали и изгубили ”вјеру праједовску”, па да се боре за ту нову веру. Они јасно истичу да су потомци косовских српских јунака. Ранке даје тим стиховима следећи коментар: ”Нешто величанствено и узвишено лежи у овом осећању. Они мисле да ће ратовати за своју веру, за читаво своје национално биће. Поприште траже тамо где је већ једанпут, иако несрећно, о обе те ствари одлучено. Или ће победити и своју садашњу веру, мухамеданство, баш тамо сачувати где су стару, хришћанство, изгубили, или ће подлећи. А тада ће се у најмању руку придружити великим успенама старе славе и њене пропасти.”

И велики германиста Јаков Грим не сматра Муслимане Босне и Херцеговине друкчије него као Србе. Он каже (33): ”Мухамедански Срби изгледа да певају исте (народне) песме, само што између улоге победиоца и побеђенога.”

У предговору Вуковој Граматици српског језика (4), чији смо респективни текст пренели у књизи ”Етнички односи БиХ”, Јаков Грим каже да Срба има укупно пет милиона, од којих преко милиона у Босни; многи се међу њима ”зову Турци према својој вери мада ни хиљадати део међу њима не говори турски”. У истом Предговору, описујући српске земље, наводи и Босну, која је ”великим делом турске вере”.

Нашао сам једну расправу о Србији у најважнијем немачком листу који је третирао иностране проблеме, и то године 1839, али без потписа. Ипак с обзиром на важност листа и његов утицај на тадашње јавно мњење Немачке пренећемо респективне ставове. (161).

У почетку, где говори о историји, древној чак, писац каже: ”Становници Србије, Босне, Херцеговине били су по прилици истог народног стабла.”

Мало подаље стоји: ”Рачуна се да има још приближно, пет милиона људи српског језика: од тога су три милиона грчке вере, наиме милион у ужој Србији, милион у Угарској и аустријској Војној Крајини, а милион у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији. Од остала два милиона, две трећине су муслимани у Босни, а једна трећина католичке вере у Славонији, Далмацији, Хрватској и Босни. Само прва означена три милиона воде се по имену као Срби или Србљи...”

Као што ће се видети, то је усвојена Вукова и Гримова, а једнако и Копитарова, теорија. Свакако писац све муслимане српског језика, у БиХ и ван њих, рачуна у Србе. По њему и његовим узорима било би више Срба муслимана него Срба становника Србије. Иначе прва три милиона је приближно тачно бројно одређено и правилно је речено да се само они називају Србима, док су други иако то не признају. Срба муслимана је ипак нашао два пута више него Срба католика, у које је јамачно уврстио и све католике БиХ.

II.

Досад су наведена два писца из раног XIX века, из његове треће деценије, и један анонимни од десет година доцније. Године издања дела прва два писца које су наведене у Литератури нека не заведе: то су махом доцнија издања (најмање друга по реду). За наша излагања меродавне су године првих издања.

Сад ћемо прећи на половину тога века. У своје време веома цењени и признати путописац Ј. Г. Кол из северних области данашње Немачке објавио је био велику студију о народима Европе (5), у којој је Србе поделио на оне у ширем и ужем смислу. У ужем смислу су му Срби: ”Славонци, Босанци, Црногорци, Далматинци и становници тадашње Кнежевине Србије”. То је толико озлоједило великохрватског писца Ива Пилара да у својој књизи (6) са чуђењем наводи овог писца.

Али у тој истој књизи Ј. Г. Кол каже на стр. 75: ”Само код једног племена Срба, код Босанаца, успело је Турцима да задобнју присташе Корана . . . Тако представљају Босанци, на жалост српских патриота, словенско племе усред Илирије, које је у свим својим вишим слојевима, ако не турцизирано а оно бар мухамедизи-

рано, и које је, као сви ренегати, постало фанатично мухамеданско...”

Говорећи на страни 76 о Хрватима, Кол каже: ”Међу њима нема ни Мухамеданаца ни грчких (православних) хришћана, или врло мало...”

Карл Браун у предговору Герхардовог превода Српских народних песама (7) пише: ”Српска раса се врло различито развијала у разним областима. У Босни је српско племство прешло на Ислам већ кратко време после турске анексије и повукло је собом један део осталог становништва. У Херцеговини остаде део српских војвода веран својој старој вери, али је своје привилегије морао да прима у бератима падишаха”.

Једна упућена личност, један историчар немачки који је остао анониман, писао је средином прошлог века, кад се о Босни још веома мало објављивало у европској штампи у најпризнатијем немачком часопису за Иностранство (8): ”Мехмед II је у утврђањима сместио турске посаде, мухамеданизирао Србе и повео цвет босанске младости, око 30 хиљада дечака собом на јаничаре.”

III.

Шездесетих година прошлог века, равно пре сто година, сусреће се више пута у часописима који се баве проблемима Балкана, нарочито етничким проблемима, име А. Лајста (нигде он своје крштено име не даје пуно, већ у иницијалу). Ми смо нашли неколико његових написа у часописима Глобус и Иностранство, тада веома цењеним. Три међу њима смо исписали за ову књигу.

У једној расправи А. Лајста, Швабе из јужне Маџарске како је сам саопштио (значи из Бачке или Баната), изашлој 1865 године, где се говори о Србији и Србима (9), стоји и ово: ”У Босни, пак, где су хришћани подјармљени и њихови некадашњи савереници а сад српски мухамеданци и (као такви) племићи, спахије и војници, ту ни дандањи није реткост отпад од хришћанства”. Има уз студију и једна слика са потписом ”Типови српских Турака”.

Две године доцније исти А. Лајст је објавио у ”Глобусу” расправу о ”Народима у Европској Турској” у којој су се налазили и народи БиХ. Ту он каже (10):

”Сем Бугара, сви Словени који настањују Турску и њене земље подложне трибуту (ту рачуна Србију и Црну Гору, ЛМК), сви чине један исти народ . . . Разликују се Срби и Илири у европској Турској. Први су

опредељени ка грчкој цркви и употребљавају ћирилску азбуку, док се Илири (ознака етнолошки неправилна и модерно измишљена) служе латинским словима...

Срби у ужем смислу, који станују у Кнежевини Србији, Турској Србији, Рашкој, Херцеговини, источним деловима Босне и неким пределима Арбаније броје најмање два милиона, али уз њих спадају и мухамедански Срби у Босни и Херцеговини, који се такође служе српским језиком..." (У Кнежевини Србији налази 950.000 Срба, осталих православних Срба у Турској два милиона и уз њих неодређен број Срба мухамеданаца.) Сад писац говори о католичким Србима или "Илирима" (сам то ставља под наводнике) у Турској, што овде не спада.

У водећем немачком часопису прошлог века "Иностранство" писао је А. Лајст, његов чести сарадник нарочито за питања "Југоистока", 1868 године о Србији и Бугарској и ту је неколико пута означио Муслимане Босне као Србе: "мухамеданско - српско становништво Босне"; "пошто су, са изузетком Бугара сви Славени који обитавају Турску и њене земље подложне трибуту — Србију и Црну Гору — по свом пореклу један и исти (српски) народ..." (писац је сам ставио "српски" у заграду — ЛМК); Србима се, каже писац, могу прибројити и сви "староверски (православни, ЛМК), католички и мухамедански Срби у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Турској Србији, Рашкој и многим пределима Арбаније..." На почетку чланка писац говори о "превирућем стању српског становништва Босне..."

Немачки барон (из Шлезеје) Ото Рајнсберг, који је дуго живео у Дубровнику средином прошлог века, писао је 1864 у географско-етнографском часопису "Глобус" (26, стр. 97 и д.) једну студију о Јужним Словенима.

У њој каже да свих Јужних Словена "има укупно једва осам милиона, од којих више него четири милиона живе под влашћу Аустрије а остатак под влашћу Порте. Језик их дели у Словенце, Хрвате, Србе и Бугаре, иако су отступања између њихова начина говора, која се јављају у постепеним прелазима, тако мала, да беспристрасни оцењивач спознаје ту само дијалекте српског језика..."

Од тих осам милиона Јужних Словена писац тврди да су пет милиона "Словени српског племена", који се различито именују: Срби: Црногорци, Херцеговци, Бо-

санци, Далматинци, Славонци, Банаћани, Бачвани, Дубровчани итд. или се деле по вери.

”Срби римске вере, служе се и у штампи и у писму латинским алфабетом, једнако као и католички Словени уопште, док три милиона Срба грчке вере који живе у Црној Гори, Херцеговини, Босни, Књажевини Србији и јужнословенским покрајинама Аустрије, употребљавају ћирилски алфабет једнако као и Бугари...”

”Па ипак, и поред различитог обележења племена и упркос верске мржње која Србе дели у три непријатељска логора: у припаднике Источне цркве, римо-католичке Хришћане и исповедаоце Ислама, обичаји и морална својства исти су код свих осталих, па чак и у својој телесној структури, у одевању и начину живота само се мало међу собом разликују.”

Мада барон Рајнсберг овде нашироко износи бројно стање свих Срба и на тај начин индиректно говори о муслиманским Србима, обухватајући их у бројни волумен, он ипак на крају изречно спомиње Србе исповедаоце Ислама, па ова његова разматрања спадају у одељак директног признања бх муслимана за Србе.

IV.

Сад ћемо навести неке писце немачког језика из времена Српско-турског рата, који су Србија и Црна Гора великим делом водиле због БиХ, које је Аустрија отела. Немачки писци ипак поштено признају српски карактер ових области, како смо ми навели у другој књизи (Етнички односи БиХ) и како ће у овој књизи још на неколико места бити наведено. Овде само о националности бх муслимана.

У немачком главном географском часопису писао је пре Окупације, одн. за време Српско-турског рата, Ф. фон Штајн (12) о Бугарима и Србиам. За ове каже: ”Словенски народ Срба, који отпада на становнике данашње Ккежевине Србије, Босанце, Херцеговце и Црногорце, заузео је предео између бугарске Мораве, Саве, Далматинске границе све до Арбаније. (Писац говори само о народностима и њиховом сместишту у границама тадашње Турске, ЛМК). . . . (Сад писац говори о Румунима и другим народностима.) . . . Па онда: ”Ови етнографски односи нису једини одлучни при опредељењу снаге и моћи мухамеданског елемента, јер су врло многи Срби, Бугари и Арбанаси фанатични присташе Пророкове. Нарочито је у Босни читаво племство прешло на Ислам да би своја феудна права задржало, и ово плем-

ство, које је иначе своју народност и свој језик строго очувало, баш је надасве фанатичан противник свих реформа које Порта предузима у корист својих хришћанских поданика.”

Мада писац не каже изречно да су у Босни Срби прешли на ислам, он спомиње као конвертите у целој Турској само Србе, Бугаре и Арбанасе. Очигледно да у Босни мисли само на Србе. О Хрватима нема ни помена у целој расправи.

Исте године је у Цириху писао некадашњи пруски, а после швајцарски пуковник и професор војних наука на њиховом чувеном Политехникуму В. Ристов о рату (у првом реду са војног гледишта) (13), па је ипак сматрао потребним да каже изречно на страни 9 цитиране књиге: ”Мухамеданци у Босни . . . са врло малим изузетком су српског порекла”.

Писац сматра да је у Европској Турској било тада четири и по милиона муслимана, Турака је, међутим, нашао мало више од два милиона, пола милиона Арбанаса од којих нису сви муслимани, затим долазе Цигани, Татари итд., које спомиње, али им број не износи. Очигледно је да писац цео милион, или чак милион и по муслимана сматра Србима и Бугарима. Први су Босанци, други Помаци.

То тврди и други чувени професор исте циришке Политехнике, на којој је студирао и Никола Пашић, Г. Кинкел. У једном свом предавању одржаном у јеку Српско-турског рата (39) он је казао да бх ”муслимани носе делимично чак стара породична имена српског порекла”.

У најбољој и најрепрезентативнијој немачкој ревији почетком 1877 изашао је веома запажен чланак о ”Стану на Истоку”, који је био непотписан због Руског рата (215), али је неспорно произашао из берлинског Министарства спољних послова, На крају ”Прегледа” стоји да он потиче од једне ”нарочито истакнуте и добро упућене личности”. И у њему се наводе статистике итсл. па се говори и о муслиманима, за које не каже да су Срби, али тамо ипак стоји да се Босна ”некад део великосрпског царства дуже одржала према Османлијама него Србија”; ”док је у Србији племство било уништено при освајању, пређе босанско племство, да би сачувало своја добра и свој господарећи положај, већим делом на Ислам”. ”Босна је тиме постала једина провинција Порте која има знатно немуслиманско становништво и наследно племство које припада истој раси, исти срп-

ски дијалекат говори као и оно, а ипак је социјално и верски оштро одељено...”

Нигде једном речју не спомену Хрвате у том Прегледу ситуације у БиХ пред Окупацију. А Србе стално спомиње у разним варијантама и увек муслимане у вези њих.

Немачки научник професор Г. Херцберг написао је 1878, мало пре Окупације, једну студију о етничким односима Балкана у 14 и 15 веку, у најбољем географском часопису тадашњег света (40). Он на више места говори о Босанцима као Србима, сматрајући, очигледно, да то нико живи не спори.

Он говори затим о турском подјармљивању **”српских Бошњака** и прелазу босанског племства на Ислам” (стр. 126). Говори да је раја у Турској припадала **”анатолској цркви”** (значи источној) **”са изузетком релативно мале католичке групе Арбанаса и српских Бошњака”** (на истој страни). Он недвосмислено убраја и муслимане и католике Босне у Србе.

На страни 130 убраја у **”Србе у ужем смислу: Тимочанце, Браничевце, Неретљане и Захумљане од Неретве до предела Дубровника, Травуњце између Дубровника и Котора, Дукљане у данашњој Црној Гори, чији поглавице доцније, крајем 10 века и Босну себи придобише...”**

На стр. 127 каже проф. Херцберг да Србија води рат са Турском за **”поновно задобијање Старе Србије и ”анексију Босанске земље, чији је највећи део становништва забога исте народности, иако делом исте вере, као и Срби Кнежевине којом моментано влада кућа Обреновића...”**

У историји истог рата од Морица Цимермана стоји (14, стр. 51): **”Становништво Херцеговине износи око 300 хиљада душа и целокупно је српско. Многе одличне српске породице које су се бојале да ће по освајању земље од Турака изгубити своје привилегије беху присиљене да приме ислам; зато се између бегова, ага, спахија, мулаха, ефендија итд. налазе највећим делом чисто српске породице као што су Љубовићи, Филиповићи, Бабићи итд...”**

”Од 300.000 становника 60 хиљада припадају исламу, 50 хиљада римокатолицима а 190 хиљада грчким католицима” (тако писац назива православне).

Један немачки патриота, киван на Турке и њихова злодела кроз векове, описао је у једној веома живо писаној брошури издатој пред или за време Руско-тур-

ског рата а под насловом "Напоље са Турцима из Европе" (50а, 10) ове редове: "Кад су Турци нагннули у балканске земље, заузели су сва имања и прокламовали начело да само мухамеданац може бити земљевласник. То је навело у разна времена, већ како су се Турци ширили, Грке, Бугаре, Србе, Арбанасе и друге да постану присташе Корана да би имање сачували." Овде писац, који је своје име означио са Хуго Гроциус (познати претходник Међународног права од неколико векова раније) и према томе може бити псеудоним, не каже да су се у БиХ проверили Срби, али међу четири народа хришћанска која су примила ислам наводи Србе, док о Хрватима нема ни речи. А у БиХ нису били ни Грци, ни Бугари, ни Арбанаси. Јасно је да је мислио у БиХ само на Србе.

V.

Сад ћемо цитирати писце из времена окупиране Босне, кад је већ Аустрија ту била укупитила и кад је настојала да се српски трагови тамо што је могуће више избришу. Па ипак је наука немачка, у коју убрајамо и аустријску, остала скоро унисоно на гледишту да су бх муслимани Срби. Ево неколико доказа.

Иво Пилар се жестоко тужи (6, немачко издање с. 154) да је барон Хелферт у једној расправи издатој непосредно после Окупације назвао бх муслимане "потурченим Србима" (15). Немачки *vertuerkte Serben*.

У званичном органу "Ц. кр. географског друштва у Бечу" за 1886, изашао је приказ другог по реду пописа становништва БиХ. Приказ је из пера уредника часописа и генералног секретара Удружења Д-ра Франца витеза де Моније (16). Дакле, и према личности аутора и места где је расправа објављена мора јој се признати бар официјезан карактер. И није мало чак и мене зачудило кад сам на стр. 659, у § 9 под насловом "Становништво по вери", нашао одма у почетку ове речи: "Готово сви становници БиХ припадају српском народном стаблу. Док се на тај начин не показује у етнографском правцу никаква разлика, добивају у овим обим земљама као уопште на Истоку, повећани значај конфесије као обележја различности становништва. Не само историјски, већ и политички, и социјално, има овде вера свој значај. Мухамеданци су до пре кратког времена били искључиви господари земље, па су и данас још највећим делом његови сопственици, док су хришћани у подређеном положају као кметови."

То је скоро невероватно: да званични стручни орган аустријске управе призна искључиви српски карактер бх становништва, свега неколико година после Окупације и рата који су Србија и Црна Гора водиле за присаједињење тих области. Не прави ту писац ма какву резерву, не спомиње уопште Хрвате као да не постоје.

Ово тим чудније звучи, што сам попис није уопште установљавао народност становника БиХ, није чак питао ни за матерњи језик, па коментатор није био принуђен да се о томе изјашњава. Овај је то учинио, јер га је на то нагомила савест научника и служба истини.

Не дуго иза Ле Монијеа коментарисао је тај други аустро-угарски попис у БиХ још један официјезни експерт и то у репрезентативној публикацији ”Земље АУ у речи и слици”, која је издата по иницијативи и под протекторатом царске куће. Ту је још казао писац др. Мориц Хернес говорећи о сталним нередима на границама Босне и Херцеговине, пре аустријске окупације (18):

”Али чак и ова жалосна ситуација која је градове Босне и хришћанских суседних земаља претварала у сталне ратне логоре, није остала без једног повољног дејства. Епска народна поезија оних Срба који су прешли на Ислам, али који су га са љубављу светковали своје старе обичаје и јуначка дела, и којима су остали верни, опијала их је сада сјајем и величином Османлиског царства, као што је раније то било хришћанска епика на сјај и славу византског двора” (стр. 39-40).

И на крају књиге писац пише ово о муслиманским становницима:

”Нарочито посматрање захтева однос босанских муслимана према правим османлијама, као у опште у погледу њиховог положаја у исламском свету. Они су чистокрвни Словени, говоре њихов српски језик и сматрају се упркос њихове чврсте привржености учењу Пророковом бољи од самих Турака. Чак и од свих других који признају Ислам. Али иначе сачували су они у својме бићу, као и у својим обичајима многе дубоке разлике од осталих народа који са лицем окренути Меки позивају Алаха. Тако прослављају босански муслимани Ђурђевдан баш исто онако као и њихови хришћански племенски припадници.”

Зна се и овде да је прослава Ђурђевдана искључиво српски празник, кога ни један други словенски народ нема, те већ и ту се манифестује српско порекло босанских муслимана.

Још ћемо цитирати једног писца немачког језика по књизи издатој 1891 (19), али према приказу те књиге од В. Геца (20), који је у разним немачким часописима приказао многе књиге о БиХ. Писац приказаног дела (19) по имену Карл Пец, проучавајући више месеци на терену односе становништва у Херцеговини и заступајући иначе аустриску политичку тезу коме БиХ треба да припадну, каже за "мухамедански део" становништва да су "првобитно, природно, Срби". О томе не може да се дискутује по писцу, који потом тврди да су наступиле затим измене у структури становништва имиграцијом и да нису сви становници свесни своје првобитне народности.

Често је писао о бх муслиманима Фридрих Самуел Краус, бечки етнолог, родом из Славонске Пожеге (Јеврејин). Ми смо га цитирали у нашим књигама на више места, па ће и у овој бити цитиран на разним местима. Овде само једна његова расправа из млађих дана, објављена 1887, а писана у заједници са Ј. Бекманом (17). У њој стоји: "Снажни ратни походи против Аустрије пружили су Мухамеданцима српског језика и српског племена далеко богатије и за себе пријатније мотиве за епско песништво што су их имали у старијим предањима."

Па у примедби тих тврдња каже Краус даље: "Муслиманско-словенска епика не познаје ни Хрвате (Кробате) ни Хрватску (Кроватску)." (Краус стално у свим својим делима назива Хрвате Кробатима и тврди да је то њихов прави назив).

Исти бечки етнограф Фридрих С. Краус каже на једном другом месту (132): "Босанци и Херцеговци су учествовали под заставом Ислама на освајању Маџарске . . . Пре 300 година могло је неко време изгледати да ће половина западне Европе, све до капије Беча, бити подложена србизирању".

Војска БиХ која је учествовала у турским походима ("под заставом Ислама"), то су били муслимани, али су, према Краусу, они толико били Срби да умало нису посрбили половину западне Европе!

2. Немачки писци XX века

Издвојили смо у засебан одељак немачке писце овога века, кад је питање БиХ постало било такорећи централно питање средњеевропске политике. Тада је из-

мењена и њихова државноправна ситуација. Оне су биле најпре анектиране од Аустро-Угарске (1908). а после присаједињене Краљевини СХС одн. Југославији (1918). Те промене мора читалац имати у виду.

I.

Почећемо баш са једном студијом из године саме Анексије. Професор Географије на Универзитету у Марбургу Теобалд Фишер пише у једној расправи (21) 1908 године: ”За Србе је скоро исто тако судбоносно као и за Арбанасе да су делом римски, а делом грчки Хришћани, а делом опет Мухамеданци, да су политички разбивени на две националне државе, Црну Гору и Србију, затим на Далмацију, Босну и Херцеговину, док у Старој Србији један знатан део живи под турском влашћу...”

У једном зборнику Примењене Географије изашлом 1909, писао је немачки географ, специјалан познавалац питања Балкана, Паул Ден (22) на више места о БиХ, које су тада биле најактуелнији проблем Европе. Ден није ненаклоњен Аустрији и њеним претензијама у БиХ, но ипак без икаквог устручавања или резерве тврди ка два места у свом приказивању народа Југоистока Европе, непосредно после Анексије, да су бх муслимани Срби. На страни 23 говори о географском распореду Срба и Хрвата. Каже где се све налазе Срби ”грчко-православни”, и додаје: ”Сем тога налазе се још у Босни и Херцеговини 550.000 мухамеданизованих Срба.” То пише у одељку посвећеном Јужним Словенима. У одељку који говори о анексији БиХ, на страни 51 изражава бојазан да би, у случају да би ”обе провинце” постале независне, могли да постану ”поновне борбе и насиља против мухамеданских Срба”.

Могао је да каже просто ”Мухамеданаца” у тим ”провинцијама”, али као етнограф он стално понавља да се ради о Србима. Јер је то било опште гледиште географске и етнографске науке све до уласка у несрећну Југославију.

У штандардној Етнографији Бушана, издање 1910, у одељку који је написао Биан, стоји и ово: ”Деоба Хрвата и Срба почива углавном на верској разлици: први су ркмокатолици, а Срби пак припадници православне цркве или Ислама” (23).

Професор Бечког универзитета Аугуст Фурнир је у време Анексије написао једну очигледно наручену књи-

гу о БиХ (25), којом је требало оправдати и Окупацију и Анексију. Између разних разлога Окупацији спомиње и ”стање хришћанске раје” чију је судбину хтео Стамбол (под притиском Сила) да побољша, али домаћи муслимани БиХ то су спречавали.

На страни 11 пише проф. Фурнир да су најгоре прилике биле баш у БиХ. Наводи редом шта је све сметало да се уведу ”европска културна стања” па ту спада и ”непошлушност мухамеданских земљовласника, оних српских ренегата, који су некад са променом вере искупили господујућа права муслимана, и сад су се против њиховог губитка свим силама борили.”

Више је него симптоматично да се у књизи којом треба да се оправда аустројско заузимање БиХ и да се српски захтеви на те покрајине огласе као нелегитимни, ипак бх муслимани без увијања признају да су српског порекла. Они су ”српски ренегати”. То је било опште мишљење целог света културног у то доба, и један професор Универзитета није могао да то пориче. Он је могао не спомињати ово, али је његово интелектуално поштење ипак надвладало.

Немачки војни дописник за време балканских ратова при бугарској Врховној команди, сарадник Келнише Цајтунга Рихард фон Мах, познати бугарофил, који је био њихов војни извештач и при ратовима 1876/78, и 1885, сам пише да је Босну пропутовао раније, па у приказу Првог балканског рата (217, с. 10), дајући податке о свим земљама и народима Балкана говори о нашим пределима. Он свуда Србе и Хрвате меће заједно, као да су исто. Само кад говори о мухамеданским Србима Босне не истиче никакву мешавину са Хрватима. Ту просто каже: mohamedanische Serben Bosniens.

II.

Сад ћемо прећи на писања за време самог Првог светског рата, који је такорећи настао у Босни и због Босне, и кад се читаво Немство прегонило у нападају на Србе и оспоравању његових националних тежња.

Тада баш нпр. немачки публициста Албрехт Вирт (27) каже у свом великом делу о Балкану, изашлом 1914 да се вера не може увек на Балкану узети као мерило народности, а тако исто ни језик. Он каже на стр. 202:

”Има у Босни и Турској мухамеданских Срба који су крајње непријатељски расположени према својим хришћанским сународницима...”

На стр. 277 говори о муслиманским Бугарима, тзв. Помацима, и каже:

”За разлику од српских муслимана, њима је религиозна мржња страна...”

Швајцарац Роберт Вирц дао је за време Првог светског рата један ”приказ историског развоја Балканских народа” под насловом ”Балканско питање”, приликом Конференције средњошколских наставника кантона Цириха 1915 године, које је отштампано у годишњици те Конференције и засебно (28). Писац, који је доста наклоњен био тадашњим Централним силама, није могао а да не потврди опште гледиште тадашње науке овим речима (стр. 68):

”У Босни и Херцеговини станују још усто (поред православних Срба) око 650.000 Мухамеданаца, највећим делом преврених Срба.”

На претходној страни износи колико свега има Јужних Словена и наводи да самих Срба има у Аустро-Угарској 2 милиона 700 хиљада, а у балканским земљама три милиона и триста хиљада, укупно шест милиона. Међу Србе у Аустро-Угарској очигледно убраја босанско-херцеговачке Муслимане.

У жеку Првог светског рата је изашла у Берну, у ”неутралној Швајцарској”, једна књига под насловом ”Аустро-Угарска и Југословенско питање” (135). Писао је неки ”Славикус” (тобоже ”Словен”). Књига је скроз антисрпска и очигледно наручена и плаћена од бечког Балплаца. У тој књизи стоји ипак ово: ”Према резултату последњег пописа деле се Југословени Монархије на овај начин:

Хрвати (у Хрватској, Славонији, БиХ,	
Маџарској, Далмацији и Приморју	2,800.000
Срби на тим истим странама без Приморја (!!)	2,000.000
Босански мухамеданци (српског рода)	600.000
Словенци у Крањској и Приморју	1,300.000
УКУПНО	6,700.000

Дакле, у књизи која има да прикаже српске територијалне прохтеве у Монархији као неправичне, ипак стоји да Срба у Монархији има скоро исто колико Хрвата, разуме се са муслиманима, за које стоји изречно да, су српског рода.

Аустројски армијски генерал (”генерал пешадије”) барон Емил Војновић (вероватно српског порекла, али му друго ништа није од Српства остало), пише за вре-

ме Првог светског рата у једној антисрпској студији, у репрезентативном часопису Аустрије (29, стр. 53): "550.000 мухамеданаца у Босни и Херцеговини, који јесу заиста Срби, али се као такви не сматрају..."

Генерал Војновић је сасвим правилно формулисао етничко стање.

Барон Војновић каже даље: "У БиХ, где су, свакако, по националности Срби у прекој (већини), њихов социјални значај је парализован великим бројем мухамеданаца (више од трећине становништва)." Писац признаје демографско-етнографску претегу самих православних Срба у БиХ.

Скоро у исто време кад је изашло горње "разматрање" генерала и барона Војновића, немачки часопис "Јужнонемачки месечници" издао је посебан број посвећен Аустрији ("Аустрија изнутра"), у коме су писали само истакнути политичари Аустрије. Један од њих, члан Бечког парламента, витез Онђиул (врло вероватно Румун из Буковине), писао је чланак о "Позиву аустро угарске Монархије" (30). Ту он износи супротности Срба и Аустрије које своди на "утицај династије Карађорђевића зависне од Русије, с једне стране, и с друге стране на недољиву тежњу српске нације да се уједини у једну државу". Писац сматра да би то могла бити и Аустрија, што би за саме Србе било пробитачно, и сад наставља: "Не дође ли до тога, онда ће у увећаној Хрватској Хрвати цару верни и мухамедански Срби образовати противтежу према српским православцима."

Дакле, усред самог рата, који је због Босне започео, најмеродавније личности Аустрије не сумњају ни часа да су бх муслимани Срби, мада се они као такви никада не осећају.

Великохрватски писац Иво Пилар ("фон Сидланд") жалио се у својој великој књизи о југословенском питању издатој 1918 (6, с. 292) да је "Аустријско министарство вањских послова бројило у Србе (пored чистих Срба) још Славонце, Далматинце" итд., а такође "и босанске муслимане (490.000)" и то "у смислу службене знаности". Хтео је јамачно рећи "на основу званичне науке". То је трајало све до пропасти АУ, па то потврђују и многи писци који нису били далеко од ау министарства "вањских послова".

III.

Прелазимо на писме немачког језика за време постојања Југославије, кад су се БиХ у њеном склопу налазиле. Наука и публицистика су канда задржале исти став. Ми ћемо то покушати да докажемо.

У најрепрезентативнијем систему укупне светске Географије изашлом на немачком језику између двају ратова у много томова, сваки том, посвећен посебном географском региону, обрађивао је други професор, најбољи стручњак за ту област на немачком језику. О Југу Европе писао је професор Географије на Универзитету у Грацу Ото Маул, велики струшњак, несумњиво, у тој области, али загрижени аустриски хофрат и, као такав, непријатељ Срба, који су Монархију срушили. (31).

Он утврђује насеља Словена на Балкану, некад и данас. Најпре говори о Хрватима, ”који се још и данас у народу издвајају у праве Хрвате, Славонце, Истарске Хрвате, Чиче и Морлаке Далмације” (31, с. 376). Онда продужује: У средњем северном пределу образују се Срби. И они се још увек јасно деле на Херцеговце, Босанце, Црногорце и Србе...”

Очигледно је да он све Херцеговце и Босанце, чак у првом реду њих (тек после Србе у ужем смислу) сматра Србима, припадницима српске нације. После он продужује на стр. 525: ”У великим потезима, Срби су грчко-православни, Хрвати римо-католици, али се ипак раширеност вере не поклапа на неки начин са раширеношћу народа. Босанци и Херцеговци су знатним делом мухамеданци. Има и католичких Срба...”

У Часопису за Геополитику говори 1934 писац Руперт фон Шумахер и о јужним Словенима на Балкану избегавајући прецизније називе, али кад треба да утврди како ови народи нису биолошки и политички чисти и једнствени, већ мешавина расна, етничка, верска итд., наводи примере: ”Мухамедански Помаци (Бугари) и Аромунци (Куцовласи), хришћански Турци (Гегенси?), католички Бугари, мухамедански Срби, православни Словаци и православни Украјинци и римо-католички Арбанаси са својом грчком литургијом нарочито су драстични примери верско - народоносног укрштавања.” (35).

Нигде не спомену никакве Хрвате, а најмање муслиманске.

Мало пре Маула, а затим после Маула (свакако независно од њега) додирнуо је ту ствар — иако узгред-

но — проф. Герхард Геземан, професор Славистике на немачком Универзитету Прага, и дугогодишњи ректор тога Универзитета. (Он је пре Првог светског рата био лектор за немачки језик на Универзитету у Београду и важи као један од најбољих у свету познавалаца наше културе).

Проф. Г. Геземан је писао 1928 године (32):

”Гро поисламљених проиходи од старог српског феудалног племства, који су због своје богумилске секте и политичке опструкције били у раном средњем веку прогнани од централне државне власти и били прихваћени од босанских племића једнако настројених...”

С. 253: ”Национално српска осећања и поступке смели су да у старо доба покажу само најмоћнији, као нпр. велики везир Мехмед Соколовић, који је Србима учинио највећу националну услугу воспоставивши 1557 Пећску патријаршију и поставивши свога брата за патријарха...”

Неколико година доцније је проф. Герхард Геземан писао у студији ”Култура Јужних Словена” (33, с. 34) о преобраћању у ислам нашег света, и да се тиме код њега, ”национално, крвно и по традицији гордог човека . . . тако темељно избацио српски народносни и национални осећај да још многи њихови потомци, и данас, у својој држави, нису нашли наслон на своје сународнике.”

Проф. Герхард Геземан описао је ”Бежање” из Србије 1915 године. У Арбанији (216, с. 62) наилази на једног млинара Босанца и његовог брата. Млађи ”каже да су ’Турци’, али, разуме се, не зна ни једну реченицу турски, **већ говоре најчистији босански српски језик.**”

Проф. Геземан не каже овде да су они Срби, мада из овог његовог става, као и многих других, то несумњиво произлази као нешто неспорно.

Други познати слависта Алојз Шмаус, сада професор Универзитета у Минхену, означавао је још 1938 иако успут, босанске Муслимане као Србе. У једној студији о народној песми муслимана (34) каже из. ос. и ово: ”Упоредна анализа српске муслиманске и арнаутске песме само нас још више утврђује у мишљењу да је арнаутска традиција о Косову у главним цртама позајмљена од Срба. Чак се намеће питање да није и сама арнаутска песма као таква позајмљена од Срба муслимана”.

Немачки научник Фриц фон Румел, који је живео и радио у Цариграду (канда као професор тамошњег

универзитета) изнео је у једној својој расправи баш пред сам наш рат са Немцима, као опште мишљење науке, о коме се не може дискутовати, ово (36):

”Југославија броји округло милион и по мухамеданаца, али ипак највећи део од њих чине Бошњаци, тј. Срби који су прешли на Ислам...”

Изасланик Хитлеров за ”Југоисток” Европе у последњем рату, Херман Нојбахер, казао је, како сам саопштава (37, стр. 184), једном војводи Павлу Ђуришићу за Муслимане Босне, Херцеговине и Санџака: ”Та они су Срби”. Ни Хитлерова странка није друкчије мислила!

Савремени немачки врло истакнути слависта проф. Раинхолд Траутман каже у својој књизи ”Словенски народи и језици”, изашлој 1947 (158), да укупном броју Срба треба придодати и ”600.000 мухамеданских Срба” (стр. 48). А на страни 56 каже: ”Мухамедански Срби живе углавном у Босни и Херцеговини, где има око 600 хиљада Мухамеданаца, поред православних и католика, и то са сопственом културом.”

На стр. 57 говори о ”повељама Дубровника, који се у кореспонденцији са српским династама служио српским језиком — најстарија повеља протиче из г. 1189”. А ми знамо која је то повеља, коју Траутман назива српском, а такође и династа: бана Кулина.

IV.

Посебно ћемо навести једног немачког писца, који је живео и дејствовао у Бечу, али је по презимену свакако Маџар. То је Александар Сана, за кога сам нашао да има четири доктората. У стручној географско-етнографској књизи о Југославији изашлој после Првог светског рата пише (159, с. 8): ”Код Југословена морамо нарочито да мислимо на оне становнике Босне и Херцеговине, који заузимају специјалан положај, јер су по раси и језику Срби, а по вери Мухамеданци. Да не би били потиштени као нижи свет, а нарочито да би сачували своја често замашна добра на земљи од турске пленидбе, имућнији Срби босански пређоше на Ислам и могаху на тај начин не само да спасу своја имања у највише случајева, већ догураше често до угледних положаја.”

Стр. 28: ”Нешто бољи третман од стране Турака пао је у део Босни (бољи него Србији), јер онај део племства који је исповедао науку Богомила пређе на Ислам, и тако је могао спасити своја имања. Ови босански

земљопоседници, чији потомци још и данас у огромној већини живе у Босни, зову се бегови, и данас су још мухамеданци али српске народности...”

3. Француски писци XIX века

И француске писце ћемо одвојено приказати: оне из прошлог и оне из садашњег века. Јер и њих има доста. Али и из других разлога. Тиме се континуитет мишљења и учења наглашава, маколикогод то изгледало парадоксално. Јер код непрекидног ређања може се и не скренути пажња да се иста мишљења понављају под различитим приликама. Заиста, ситуација није једнака у прошлом и овом веку. Раније су земље биле турске (БиХ), чак номинално и за време Окупације. Доцније су постале европске, аустријске и затим југословенске. Раније, до Окупације није било статистике. После је надошла. А мишљења науке и меродавне публицистике остала су иста. Све то оправдава деобу у одељке, при чему се мериторно ништа не мења. Остају увек иста мишљења и иста снага аргумената ма где се она нашла.

Француски етнограф Ами Буе, најпризнатији познавалац Европске Турске у прошлом веку, у својој монументалној књизи ”Европска Турска” у четири тома, написао је између осталог још 1840 г. (41):

Том II, стр. 35: ”Српски муслимани Босне, као и Турци, не зову српски језик друкчије него босански језик...”

II, 73: ”Заиста, мада су Србин и Босанац муслиман истог стабла, овај последњи има опорију кору него онај први.”

II, 466: ”У Босни Срби муслимани су једини...”

II, 478: ”Срби муслимани Босне сачували су највећи део словенских обичаја брака, а они из Херцеговине (Срби Муслимани) обављају своју свадбу некипут по три до четири недеље.”

Професор Славистике у Паризу, Сипријан Робер, тврдио је то такође у своме делу ”Словени у Турској” (42).

У првој књизи каже, да су у Турској Грци и Словени готово сви хришћани ”са изузетком једног дела Срба и Арбанаса” (који нису Хришћани него Муслимани, то су свакако босанско-херцеговачки Муслимани, дакле Срби). (I, 22).

На страни 7 другог тома каже: ”Велики део српских бегова добио је био под Ахметом I сличне спахилуке...”

То је Сипријан Робер тврдио пре 120 година. Четврт века доцније то исто тврди и академик Таљандије у већ цитираној студији (43), где и. ос. каже: ”Ја не говорим о Босанцима, данашњим Србима муслиманима, који су постали муслимани тек после освојења (турског) и да би се измакли од победникових свирепости...”

У продуженом делу (44), каже на једном месту: ”...фанатични војници Хусеина-капетана, упорни борци исламизма, били су синови Душана и Лазара”.

Десетак година пре Таљандија, баш средином прошлог века, то је питање дотакао, али на начин као да је опште познато, Бартелеми Силвестр Кунибер (45).

Говорећи о мржњи која је владала између Срба у Србији и босанских Муслимана у првој половини прошлог века, др. Кунибер, лекар књаза Милоша, пише из ос. и ово (I, стр. 73/74): ”Иако су ова оба народа, заједничког језика и порекла, дуго времена сачињавала један народ . . . На крају српског владања, велики део Босанаца је напустио хришћанство да би примио Мухамедов култ. . . Босанци сматрају да у Србима виде вечне сведоке апостазije својих предака; они поцрвене кад им Османлије потсете на њихово заједничко порекло са Србима.”

На стр. 55 II књиге истог дела наводи како је Хусеин капетан назвао Милоша Обреновића влахом, и у примедби објашњава: ”Хришћани Србије и Босне нису никад друкчије обележавани од њихових исламских земљака. Назвати их Србима, то би значило потсетити на њихову заједницу расе и апостазiju њихових предака...”

Кунибер такође наводи мотивацију устанка Хусеина Градашчевића, ”младог капетана из Градачца”, који је ”сакупио војску од 25 хиљада људи одабраних трупа и спустио се на славно поље Косово, где се надао да ће победити Султанову војску и осветити срамоту пораза који су његови преци морали да претрпе 1389”. Он онда наводи, преведену на француски (у прози), песму коју је певала његова војска полазећи на Косово (II књига, страна 53).

Велики француски научник и публициста Луи Леже, професор Славистике и члан Института, написао је 1873 (46а), још пре Окупације Босне и Херцеговине: ”...пет стотина хиљада Срба муслимана који се налазе у Босни. Преверени једанпут мачем у муслиманску веру, они су

је примили не одричући се никад свог народног идиома. Многи од њих га култивишу са жаром и сматрају се просто као Срби различите вере.”

Белгиски географ Крус (46) налази 1876 у Европској Турској милион и по Срба, налази двоструко Бугара, нешто мало Руса, па чак и Пољака, и Маџара, али Хрвата ниједног. То је дело изашло две године пре Окупације БиХ.

Он каже изречно да између 600 хиљада мухамеданизираних Словена има 400 хиљада Срба и 200 хиљада Бугара. Никакве друге помуслимањене Словене није он нашао.

Француски публицист и путописац Шарл Ириатр, који је пропутовао Босну и Херцеговину пре Окупације, али за време једног од многобројних српских устанака, написао је у најбољој француској и једној од најбољих светских ревија (49, стр. 5981 ово: ”Треба знати да ови потомци Срба, становници Босне и Херцеговине, преобраћени у Ислам за време освајања (земље) . . . практикују исламизам са много већом чврстином него муслимани одоздо...”

Нешто даље: ”Босаиски Србин . . . није у прелазу на Ислам видео нешто друго него средство да сачува своје привилегије у извесној мери...”

На страни 600: ”Власништва су већ била заузета од проверених Срба...”

Страна 631: ”Ове генерације (Срба православних) не смеју никад заборавити да Муслимани који су над њима владали нису Турци који су дошли као освајачи . . . него њихова браћа, Срби побеђени као и они сами, хришћани као и они...”

Ово одрицање вере својих отаца сматрано је од Срба посталих Муслиманима...”

Француски публицист и политичар Анри Гедо, казao је у једној расправи писаној две године пре Окупације (50): ”Али треба забележити да један знатан део Срба у Турској чипе муслимани, приближно 400.000.” (Стварно је први аустриски попис 1879 нашао око 450 хиљада муслимана у БиХ, ЛМК).

Француски слависта Селест (Целест) Куријер је у својој Историји савремених литература код Словена издатој непосредно после Окупације (писаној јамачно раније) дао и бројне податке о Словенима (47). Ми смо то пренели у књизи ”Етнички односи БиХ”. Поновити можемо само толико да он ту наводи пола милиона

Срба муслимана, док ниједног Хрвата муслимана. То је све изнето у Предговору књиге.

На стр. 116 говори о "босанским Србима". На стр. 118 говори о босанским муслиманима да они "чувају границу као што и други Срби у Аустрији чувају своју границу." На следећој страни пише да се Словени БиХ деле "са гледишта вере и администрације на три класе: муслимане, Србе католике који се зову Шокци и Латини, и на Србе грчког обреда..." Мало даље каже да су "ови Срби подељени само по вери". "...Идеја народности је замењена идејом вере. Тако, за једног Србина грчког обреда, католички Србин није Србин него Латинин. Католички Срби су углавном наклоњени Аустрији и од ње очекују спас. Срби грчког обреда, напротив, имају очи окренуте према Русији и отуда очекују своје ослобођење."

4. Француски писци XX века

I.

Прво ћемо навести писце који описују БиХ још под аустријском управом, пре великог рата.

Француски историчар уметности Шарл Дил, који је много писао о нашим приликама, у једној студији почетком овог века каже за БиХ (51, стр. 87):

"По вери има мало земаља које изгледају већма раздељене и слабијег хомогеног склопа: три религије деле душе на размере доста неједнаке: рачуна се у Босни 21% католика, 35% муслимана, 43% грчких католика или православаца. Али под различношћу вера постоји и скрива се јединство: сви ови људи — католици, муслимани и православни — говоре исти језик и исте су расе, а ова раса — то је главно — иста је она што насељава Србију на истоку, Црну Гору на западу, Далмацију на југу."

На страни 117 каже да "ови босански Словени припадају етничкој грани која је у Србији, Бугарској и другде открила сопствене аспирације и показала се способном за оригинални развој цивилизације."

Француски публицист Андре Бар у једној својој монографији о Босни из почетка овог века (52, стр. 6 и 7) каже: "Већина становништва припада српској раси, која се настанила у овим покрајинама већ од VII века; српски се говори у целој земљи са изузетком Хрвата чији се дијалекат мало разликује, и који преовлађују нарочито

у Крајини. Немачки, као раније турски, не говори нико сем понеког чиновника или војника увученог у земљу. **Српску народност домаћег становништва Босне и Херцеговине уосталом нико и не оспорава.** Сам г. Калај, пишући некад своју Историју Срба, рече да у БиХ под три вере има само један народ, српски.”

”Православна вера је најстарија. Она потиче из доба кад Срби напустише паганство да би примили догме грчко-источне цркве. Муслимани потичу од старог српског племства, које се, погле освајања Турака, преобратило у Ислам да би сачувало своје привилегије. Католици се рекрутују међу синовима појединих Срба који су се потчинили римској цркви у време папског утицаја у БиХ, а данас међу чиновништвом аустријским.”

Француски јавни радник Рене Пинон који је о нама веома често писао, махом у најбољој француској Ревиви оба света, и који је био жив пре десетак година (то ми је саопштио др. Младен Жујевић), више пута је наглашавао, и директно и индиректно, да су бх муслимани Срби и да су те провинције српске. Због тога смо га у разним делима на више места цитирали. То морамо и овде учинити.

Говорећи о Сукобу Аустро-српском 1907 г. (53), каже: ”Босна и Херцеговина броје 800 хиљада становника православних, 600 муслимана, 300 хиљада католика. Сви су Словени; могло би се чак рећи: сви су Срби”. (Даље каже да се католици сматрају Хрватима; а да су муслимани сви Срби, што се цитира мало даље).

У другој једној студији јамачно изазваној Анексијом из следеће године Рене Пинон пише (54, с. 873): ”Што се тиче муслимана, раније српске властеле...”

Сад да се вратимо првој његовој студији (53) где исту мисао Рене Пинон разветније излаже овим речима: ”Сами муслимани су Срби, не само по свом пореклу већ и по њиховом сопственом признању. То су углавном бивша властела земље која је, у моменту заузећа (земље) прешла на Ислам”. Стр. 662: ”...треба утврдити без околишења да је јавно расположење у БиХ мало наклоњено доминацији аустријској. У најмању руку се неће моћи спорити да српска већина становништва, било православних или муслимана, апсолутно одбија васпостављање директне потчињености под Аустрију!!” (мисли на анексију, која је ипак следеће године изведена).

Професор Савремене историје на Високој школи политичких наука у Паризу Анатола Лероа — Болие пи-

сао је у једној великој публикацији о БиХ, очигледно помогнутој од бх власти (160, с. 115) да су богумили међу јужним Словенима били само Срби и Бугари и то у одељку који говори о муслиманима (који су настали од богумила). А мало затим, на истој страни каже: ”Стари српски бољари, поставши муслимански бегови, формирали су једну врсту аристократске олигархије, о којој су султани-калифе далеког Стамбула често морали рачунати.”

II.

Тада је настао Велики светски рат (данас зват Први светски рат), кад су БиХ постале центар пажње европске јавности. Тада је много писано о њима, па и о њиховом муслиманском становништву, које је остало било куриозум етнографије и етнополитике. Нарочито је много написа било у француској штампи. Ја их, нажалост, имам мало, но ипак и они показују став француске науке.

Француски политичар и професор Виктор Берар написао је у својој књизи ”Србија” (58): ”Четири века затим (1400-1804) Србија беше масакрирана и робљена: четвртина његовог становништва била је одведена у ропство или ишчезла под дневним масакрима; друга четвртина беше силом преведена у религију Турака и Арапа, у Мухамедов Ислам, и **постаде, под именом Бошњака, муслимански народ који и данас говори језиком предака, истим језиком којим и остали Срби,** али их заједница вере привеза у служби турских освајача; трећа четвртина се исели...”

Француски публициста и професор Сорбоне Ернст Дени, историчар по струи, говорећи о Европској Турској, казао је и ово (59): ”У моменту освајања Срби су били депоседирани (одузето им је било имање) сем оних који су се преобратили у Ислам, — а таквих је било врло мало, сем у Босни, где они сачињавају важан део народа...”

Ми смо већ малопре изнели једно гледиште књижевника и професора француског Луја Леже писано у младости његовој. У једној другој публикацији издатој 44 године доцније (60), Луи Леже пише између осталог: ”Хрвати су углавном католици, Срби православни и муслимани, али ово правило није апсолутно... У Босни и Херцеговини је избројено 1905 Срба муслимана 598.632. Према евалуацијама професора Флоринског у

Кијеву, укупан број Муслимана у српским земљама биће око осамсто хиљада.”

Жорж Ј. Дева каже у публикацији ”Нова Србија” (61) на страни 131 (у примедби): ”Овде је интересантно забележити једну карактеристичну црту менталитета Босанца прешлог на Ислам. Иако Муслиман, он је сачувао током векова своју српску националну свест”. И онда писац цитира познату песму војске Градашчевића која је 1832 полазила за Косово.

Млади француски научник Гастон Гравје, некада лектор француског језика на Београдском универзитету (погинуо 1915 као официр француски) писао је много о нашим приликама. Он је пропутовао све српске пределе, нарочито БиХ и дао низ запажених студија антропогеографског и политичког карактера у најбољим француским часописима. У једној својој студији из 1911 о исељењу босанско-херцеговачких муслимана (55) на више места истиче њихово српско порекло. Тако нпр.: ”Има три и по века, за време турске најезде, Босна и Херцеговина су биле настањене становништвом искључиво српским, потпуно хришћанским, које је живело под феудалним режимом. За разлику од онога се десило на другим странама, велики део ових Словена се проверио на Ислам. То је био нарочито случај са господарима земљишта, који су на тај начин могли да сачувају добра и положаје. Они од тада сачињавају привилегисану класу Срба муслимана, која се одржала за цело време турске окупације...” док ”Срби који су остали православни и католици посташе кметови...” (стр. 213). На стр. 222 каже: ”Мухацири исповедају, то је истина, исламизам, али су они, поред свега тога, српске расе, долазе из српске земље и не говоре друкчије него српски...” На следећој страни каже како и они културнији муслимани који су остали у Босни осећају опасност која им прети (од Аустрије) ”као и њихови земљаци Срби православни...”

1912 је Пјер Марж дао опис свога пута кроз Далмацију, БХ и Црну Гору (56). Ту он каже изос.: ”Босна је земља где се Срби распрострше од њиховог општег доласка у Европу...” Говори о близини Хрвата, с којима је Босна имала мало везе. Онда каже: ”Као у свим другим земљама које су својим бројем настанили, они су сачували своју расу упркос свих историјских непогода: данашњи Бошњаци, били муслимани или католици, они су Срби готово у чистом облику.”

Емил Оман, француски слависта и професор Сорбоне је писао у *Аналима Географије* (57) на стр. 49 о "мухаџирима, Србима муслиманима". Говорећи на стр. 53 о броју Срба, каже да има "готово један милион муслимана који, можда у већини Срби по раси и по језику, ипак нису лакши за асимилацију" (него они који се осећају Бугарима, свакако у Македонији). Оман је то писао почетком 1914.

5. Руски писци о народности бх муслимана

Већ четрдесетих и педесетих година прошлог века Руси су се доста бржно бавили питањем хришћана у Турској, па нису запостављали ни Босну. Можда је било и раније сличних студија, али су оне мени недоступне. И ово што сам нашао више захваљујем случају. (Нека сам дела нашао при мојој краткотрајној посети Публичне библиотеке у Њу Јорку, 1958.) Многи су подаци индиректни, преко немачких стручних часописа. Али су увек, аутентични. За то ја примам и сносим пуну одговорност.

Мада су међу наведеним писцима двојица из овог века, ја их све заједно, у једном одељку, приказујем. Последњих је мало да би за себе образовали одељак.

I.

Руски слависта прве половине прошлог века Пјотр Иванович Преисс у једној студији о српским народним песмама изашлој 1845 (65) говори успут о "мухамединизираним Србима" у Сарајеву и дели уопште Србе на православне, католике и муслимане.

Други руски научник А. Старчевски (вероватно географ) објавио је годину дана пре Преиса (1844) у *Журналу Министарства Просвете "Историјске и географске примедбе о Босни"* (66). Ту стоји (стр. 108):

"Босну насељују Срби три различне вере: православне (источне), римско-католичке (западне) у мухамеданске..."

У истом "Журналу Министарства народне просвете" дао је занимљив опис Херцеговине неки писац Рајевски, и то још г. 1850, што је скоро дословно пренео немачки часопис "Иностранство" исте године (67). У тој расправи стоји и ово:

"Многе одличне српске породице примише Ислам, а друге, на махинације језуита и римске пропаганде,

заменише веру отаца за папизам. Али на част Херцеговаца треба рећи да, упркос гоњењима Турака, нарочито потурчених Срба, и мамљењу Латина за преко 400 година, већи део Херцеговаца је остао веран православној вери..." (стр. 940).

Стр. 947: "Становништво Херцеговине се пење до 300 хиљада душа и готово је целокупно српско. Многе одличне српске породице, које су се бојале за своје повластице приликом освојења земље од стране Турака, биле су присиљене да приме Ислам. Због тога се чак и међу беговима, агама, спахијама, мулахима, ефендијама итд. налазе највећим делом чисто српске породице, као што су Љубовићи, Филиповићи, Бабићи итд. Прави Турци налазе се више међу спахијама или земљовласницима, у пратњи везировој и у тврђама као гарнизони. Мањи део њих живи по селима под именом балија, под истим условима као и раја, једино што не плаћају харач..."

Стр. 948: "...Прост народ употребљава чист српски језик; само Срби који су примили Ислам и живе по варошима опшивају га са турским речима. То може мухамеданским Србима и да се дозволи..."

II.

Безброј пута је ово питање претресао и најодлучније заступано гледиште да су поисламљени Словени БиХ Срби руски конзул у Сарајеву средином прошлог века и признати историчар Александар Феодорович Гиљфердинг, кога смо ми у нашим делима више пута користили. Његова гледишта је до Окупације примала сва европска научна публика као најмердавнија.

Колико је он било цењен и у ванруским круговима нека послуже ови речи далматинског писца Августа Казначића који је у својим "Скупљеним белешкама о БиХ" свега три године после издања главне књиге Гиљфердинга (68) писао на италијанском (у Предговору):

"Међу свим мени познатим публикацијама о садашњем стању Босне, приказ који је пружио г. Гиљфердинг је несумњиво тај који нам најбржим потезима указује најпотпунију слику. Руски консул у Босни дуже од године дана, веома упућен у историју и књижевност свих грана велике породице словенских народа, писац познат као драгоцен својим другим продукцијама, имао је прилику, за време свог бављења у Сарајеву и својих честих путовања кроз Босну и Херцеговину, да упозна људе свих класа, свих вера и свих народности који

сачињавају тај народ . . . Ставио је себи у задатак да следи начелу беспристрасности у судовима...”

То главно његово дело о коме пише Казанчић изашло је 1859 (70), као плод његовог непосредног посматрања тих провинција, по којима се могао слободно кретати као конзул Руске царевине (што претставља један велики изузетак за странце). Ја сам ту књигу дуго тражио, али потаман. Но срећом сам наишао на један његов чланак из мало доцнијег времена, који је првобитно, био отштампан у тада водећем часопису руском ”Рускаја Бесједа”. Одатле је пренет у исто тако водећи немачки часопис ”Иностранство”, под насловом ”Босна и њени садашњи односи”. У њему се налази ипак основно схватање Гиљфердинга о етничким односима Босне, које је тада и у Русији и далеко ван Русије сматрано светим.

После ми је успело да у Публичној библиотеци Њу Јорка нађем и оригинал Гиљфердинга, из кога сам такође, на брзину, пренео неке податке, нарочито баш о муслиманима као Србима.

Овде ће се пренети понешто из приказа, а која реченица из саме књиге (70, 71) и још неких дела.

Морам одма рећи да је проф. Гиљфердинг био ванредно објективан и иначе, и да није штедео да православним становницима Босне и Херцеговине учини замјерке које другима није чинио.

У књизи ”Босна на почетку 1858 године” пише Гиљфердинг (69, с. 416):

”Житељи Босне сачињавају, по свом сопственом схватању и по званичном признању, три народа, иако припадају једном истом српском племену и говоре једним језиком. Та три народа су: Турци тј. муслимани; Латини (иначе кршћани, презрительно Шокци), тј. католици; и Срби (иначе хришћани, презрительно Власи), тј. православни.”

Стр. 430: Бегови ”признају да су потомци древних хришћанских племића Босне. У њиховим устима звучи српска реч необично чисто и лепо (елегантно); они употребљавају старе форме које се код хришћана готово не чују у разговору. Говори се чак да неки од њих чувају од колена на колена, и да су до данас сачували, грамате пређашњих босанских и српских краљева...”

У свом, много опширнијем опису пута кроз БиХ, издатом исте године, Ал. Ф. Гиљферинг пише (70):

”Зашто је Босна тако слабо чувала своју веру? Откуда у њој скоро 200 хиљада људи (мушкараца) стоји

под знамењем Мухамеда, у исто време кад је у другим земљама насељеним истим Србима, народ претпостављао ропство и смрт вереотпадноштву?”

Стр. 126: ”Примајући мухамеданство, људи српског племена су се ставили у ред туђег, завојевачког народа...”

Стр. 124: ”Приговорите с којим било турским Србином...”

У једном много доцнијем чланку у ”Руској Беседи” писао је проф. Гиљфердинг (72) да и ”Турци” одн. Муслимани б-х ”припадају једном истом српском племену и исти језик говоре”.

III.

Руски историчар Аполон Александрович Мајков писао је пред Окупацију на адресу Хрватске академске омладине која је реиндигирала БиХ (73, с. 48):

”Шта више, и они Срби што се истурчише, ипак се сматрају као Срби, говоре српски, поштују православље...”

У другом писму хрватским јуношима објављеном, као и прво, у листу ”Новоје Времја” пише проф. Мајков (73, с. 55): ”Не понављајте оно чему вас други уче; узмите трезвено ствар на око, па ћете се уверити да се босански, херцеговачки и старосрпски мухамеданци сећају свог српског порекла, свог старог православља и свог рођеног језика који знају боље него турски. Католике држе они за ”нечисте”, мрзе их и презирно их зову ”шокцима” и ”жабождерима”. Кад би католик хтео да прими ислам, морао би се по њиховом мишљењу прво очистити примивши православну веру...”

(Ова необично ретка књижица послата ми је из библиотеке мога оца, коју је набавио још као богослов и има његову вињету (екс либрис) из тога доба. Тиме су ми драгоценији ови подаци. Књига треба да се детаљно прикаже у следећој нашој расправи о БиХ: Историјска права на БиХ, јер проф. Мајков то нарочито обрађује.)

У ”Географском речнику западних и јужних словенских земаља” Јакова Головецког (74) такође се изречно утврђују у БиХ Срби мухамеданци. То ће се дословно пренети у даљем одељку, који наводи енциклопедије итд.

Руски славист и историчар Тимофеј Димитријевич Флоринскиј (1854-1920) у једној својој студији издатој 1907 под насловом ”Словенско Племя” (75) покушао је да установи бројни опсег свих словенских народа.

Том приликом је казао: "Поред моћног исламског становништва БиХ има још око сто хиљада мухамеданаца који српски говоре у Старој Србији..."

Ја сам ту књигу дуго тражио пошто сам код чешког етнографа Нидерле нашао ову реченицу: "Г. Флорински рачуна да на целом Балкану има око 820.000 Срба муслимана" (дело под 75, стр. 172). То је било почетком овог века кад је у Босни и Херцеговини било укупно око 570 хиљада Муслимана. Остатак је у Санџаку и Старој Србији. Респективно дело Флоринског носи наслов "Словенско племе", изашло у Кијеву 1907.

За време Првог светског рата писао је Андреј Сиротинин (77, с. 424), да су "коренити житељи Босне Срби", а с њима иду и "босанска аристократија, бегови и аге. Та, забога, и они су Срби! За дуго време турске управе они су примили Ислам, али су сачували у пуној чистоти свој рођени српски језик."

Пред тим, на страни 411 истог дела, Сиротинин пише: "Погледајмо сада што се радило са Србијом у ужем смислу и у суседној Херцег-Босни, где Срби живе и где су живели у тесно затвореној маси без примесе икакве друге народности."

IV.

Чак, у једној сасвим скорашњој књизи о српској епској поезији, коју је 1963 издала Московска академија наука (133), спомињу се на више места Срби муслимани БиХ. Ја сам само кратко време имао књигу у рукама и као симптоматично забележио да на стр. 234 Прилога писац наводи више епских средишта Јужних Словена. Пето по реду је: "Крајње конзервативно, фанатички правоверно средиште Срба-муслимана са центром у турској Крајини (северо-западна Босна)." На страни 269 примили су у БиХ песништво и инојезични одн. инородни елементи као нпр. Арбанаси "од Срба-муслимана у БиХ". Писац И. Н. Голенишчев-Кутузов цитира сву нашу књижевност (послератну), која је сасвим југословенска. Он инзистира и на српству песама и српству муслимана поред свег југославија у Београду. Он дете означаје крштеним именом.

Али не само он већ и многи други, да не кажемо сви руско-совјетски писци. Шта о муслиманима БиХ мисли "званична наука Совјета" видеће се из даљег одељка ове књиге (који износи констатације лексико-на итд.).

6. Англосаксонски писци

Долазе на ред писци на енглеском језику, којих не само што нема у крају где живим, већ и не знам енглески, а они махом (изузевши Чемберлена) пишу енглески. А мимоићи се не смеју ни у ком случају.

Успело ми је ипак да сакупим приличан број цитата, и то на разне начине: или из немачких превода, или из немачких приказа, или упозорењем од других. Ако би наишао на неки енглески цитат, ја бих га слао каквом знанцу енглеског језика да га преведе. Итд. Пуне празнине неће бити, а допуњавање може бити и у другим језицима, а камоли у енглеском. То је баш и један од главних циљева ове књиге да стимулира и код другим исти интерес и сличне акције. Ако неко жели, може и да проверава. Али ја не доносим ништа што изгледа имало сумњиво, па ће то тешко бити случај ни са енглеским цитатима, маколико посредно настали.

I.

Најстарији податци су равно са средине прошлог века; они се налазе у књизи Едмонда Спенсера: Путовања по Европској Турској. Ипак су десет година старији него што хрватски фалсификатори хоће да претставе прву појаву српског имена у Босни!

Пролазећи кроз Косово, Спенсер се осврће са врло топлим речима на његову историску улогу, и онда каже (79, стр. 594):

”Назад мало година ово славно поље било је понова попрште жестоког боја. **Српски муслимани из Босне сакупише се овде 25.000** добро наоружајних ратника, и потукоше аметом регуларне трупе изаслате против њих. Они су стојали под вођством лица кога су звали Змај од Босне. Овај потиче из кнежевске куће Бранковића, која је у историји Србије добро позната, јер се један Бранковић најпре одрекао хришћанства па онда издао земљу Турцима...” (Писац наводи даље ток боја и пораз Змаја од Босне).

Прчближујући се Сарајеву, Спенсер овако реминисцира (79, стр. 598): ”Требало нам је три дана жестоког јахања кроз најнепроходнија брда и најопасније кланце док стигосмо у Сарајево. До турског освајања овај појас земље је служио као граница између Србије и Босне, **јер иако оба народа потичу од истог стабла**, нису никад дуго остали под владом тог владара, и пошто је

природа поставила између њих тако неосвојиви и како брањени бастион, изгледало је да су тиме били пред-одређени на посебан живот. Прелазећи преко ових брда чудио сам се како су Турци, или која било војска уопште могли овуда да продру да би Босну освојили, а вероватно то се не би ни десило никад да је народ остао сложан и веран својој старој вери.”

Даље говори како су се Босанци омрзли и својим ”верским друговима у Србији, Грчкој и Бугарској” (стр. 602); о ”њиховој браћи у Србији” (стр. 607) која им дају пример независности; ”Босанци, ратнички народ, немају љубави за земљорадњу као ни њихова браћа у Србији” (стр. 609); ”у обичајима, моралу, језику, становници Босне личе на оне у Србији, и показују, муслимани као и хришћани, једнаку гостољубивост” (исто); ”друштвени уређаји Босанаца личе на српске” (610); ”Народна ношња личи српској, једино што муслимани носе турбан” (исто); ”градови и села личе онима у Србији” (исто) итд.

Велики немачки социолог Чемберлен (у ствари Енглез који је писао на немачком језику), у своме капиталном делу ”Основи Деветнаестог века” (80), казао је у једној примедби: ”Босанац, чисто српског порекла, и Македонац од јелинског сродства, оба су, као Мухамеданци, једнако фаталистички и анти-индивидуалистички у свом менталитету као ма који Османлија”. (Стр. 45).

Енглеска списатељка Мис Едит Дурхам, која је велики број година почетком овог века провела на Балкану и која јако мрзи Србе, ипак се на више места врло јасно изјаснила да су Муслимани Босне и Херцеговине Срби. У немачком преводу своје књиге ”Словенска опасност” (81) каже на стр. 26 да се Иван Црнојевић повукао са престола а између осталог Владици препоручио да ”спречи да још већи број његове пастве пређе на Ислам, као што су Срби Босне то у великом броју учинили.”

Говорећи даље о Црној Гори, којој су први одељци књиге углавном посвећени, Мис Дурхам каже на стр. 29 да је доцније ”Црна Гора углавном војевала против мухамеданских Срба Босне и Хердеговине. Уствари је ’Турчин’ с којим је балкански Хришћанин водио рат био врло често његов национални брат који је прешао на Ислам.”

Стр. 44: ”Са изузетком бојева Црне Горе против трупа Скадарског паше и његових Арбанаса прави не-

пријатељи Црне Горе били су увек мухамедански Срби Босне и Херцеговине, дакле народ који је по пореклу, језику и обичајима био идентичан са Црногорцима.”

На стр. 48 пише мис Дурхам да су Црногорци у Никшићу, пркликом освајања, ”опљачкали Мухамеданце, једнако Србе као и Арбанасе.”

Стр. 73: ”Мухамедански Србин је прогонио хришћанског Србина много безобзирније него Турчин.”

И књига Чемберленова и књига мис Дурхам изашле су знатно пре него је овде означено (у Литератури). Прва издања књиге Чемберлена (зета Рикарда Вагнера) потичу из прошлог века, белешке мис Дурхам из почетка овог века. Оба су дела ипак изашла док су БиХ биле окупиране.

Ево још једне енглеске књиге изашле после Анексије, али ипак у доба а-у управљања тим покрајинама. То је књига Мод. М. Холбаха изашла 1910. Ту књигу сам нашао био у Чикашкој Јавној библиотеци у једној летимичној посети са својим пријатељом Заријом Поповићем. Ја сам њега замолио да он ту књигу накнадно прегледа и резултате саопшти у Канадском Србобрану. Он је то учинио у броју од 13 новембра 1958, у прилогу под насловом: ”Књиге о БиХ на енглеском језику”, а са поднасловом: ”Са проф. Костићем кроз велику библиотеку у Чикагу...” Али, нажалост, г. 3. Поповић није дао име писцу на енглеском, већ само наслов књиге коју ми наводимо у Литератури под бројем 82.

Он тамо каже: ”Нема расних разлика између Турака и њихових суседа које ми зовемо Срби (Сервианс).”

Енглески прохрватски писац Сетон Ватсон (”Скотус Виатор”) сматрао је пред Први светски рат да ће бх муслимани бити ускоро сасвим хрватизирани (83, с. 8). Али, кад говори о пореклу бх муслимана тврди конзеквентно да су они Срби. Тако на стр. 10 исте књиге пише: ”Док у Босни српско племство прими ислам да би сачувало поседе, дотле је племство Србије искорениено од Турака.” И још на неким местима то Ватсон овлаш спомиње.

Веома цењени енглески историчар Харолд Темперлеј, професор модерне историје у Кембриџу, написао је за време првог светског рата (г. 1917) Историју Србије. У њој (84) каже како су Срби углавном били верни својој религији и већина није никад постала мухамеданска, али ”ту и тамо су се појављивали исламизирани Срби” (Muslimized Serbs), а за великог везира

Соколовића каже (стр. 117) да је био ”српски апоста-та” (the serbian apostate Grand Vizier Mehmet Sokolovich). (Податке је верификовао др. Миодраг Ал. Пурковић у Лондону.)

II.

Била би погрешка мислити да је то гледиште англо-саксонских писаца било заступано само до образовања Југославије. Не, они су продужили и даље да то мишљење јавно исповедају, можда још јасније и изрази-тије. То важи баш у првом реду за проф. Темперлија (а и за друге, од којих ми само мало података имамо; мало их је али нису безначајни).

У познатом енглеском делу ”Европа у XIX и XX веку”, које потиче од два професора модерне историје на Универзитетима у Кембриџу и Лидсу А. Гранта и Х. Темперлија стоји: ”У 1878 Аустро-Угарска је била овлаштена да окупира Босну и Херцеговину, земље једнаке по крви и језику са Србима. Чак и мухамеданци ових крајева говоре српски и српске су крви...” (85). (Податак ми је љубезно саопштио г. Драг. Д. Лазовић, адвокат, сад у Чикагу).

Још за време последњег рата написао је амерички професор Географије Самуел ван Фалкенбург (86, страна 250/1), говорећи о етничким односима Југославије и разлици између Срба и Хрвата, и ово:

”Срби су брђани и своје време су провели, и своју енергију утروшили, у последњем веку у непрекидној борби за слободу . . . Рат је био њихова специјалност, и у Светском рату (свакако Првом, ЛМК) показали су своје јуначке наследне особине. Као већина Хришћана на Балкану, припадају Православној цркви... Срби који су живели ван предратних граница Србије, у Босни и Херцеговини, били су исти као они у Отаџбини иако су многи међу њима били Мухамеданци, а владавина аустро-угарска била је сувише кратка да би њихове обичаје изменила...”

Енглески писац Бернард Њуман, који је дуго времена путовао по Балкану између два рата разним средствима, а највише бициклом, издао је 1945 на свом језику једну књигу под насловом ”Европски хоризонти од јуче и данас”. Та књига је идуће године преведена на француски (8) и неко је, без потписа*), изнео у то-

*) Нажалост је то честа пракса овога часописа да драгоцене податке ове врсте даје без потписа преводиоца. Тиме ови подаци

ронтском "Братству" изводе из књиге (88), из којих и ми поштогод преносимо.

Писац каже како су богумили, прогоњени од католика, молили Турке да их заштите од "своје хришћанске браће". Они су "претпоставили толерантни "ислам надорном католицизму, који је покушао да истреби све оне које није могао да преобрати. Велики број Бошњака, пошто је прешао на Ислам, био је сматран Турцима... Више од половине Срба сачували су своју веру".

Дакле, мање од половине Срба је прешло на Ислам, а већи део је остао веран својој религији.

Каже даље да су капетани и феудалци "говорили искључиво српски".

Прелазећи на стање под Аустро-Угарском, писац каже: "Доминација једне католичке силе била је одвратна Србима муслиманима". Овде је сасвим отворен.

Наводи даље статистику становништва при стварању Југославије. Срба православних је било 43,4%, мусли-

постају за науку неупотребљиви, чак суспектозни. Јер ће се људи питати: Зашто се преводилац не обзнани ако правилно преводи? И с правом ће читаоци то питање себи поставити. Не ради се овде о никаквој државној или националној тајни, нити би се уопште могао наћи икакав разлог да преводилац остане у тами. Он износи туђе мисли а не своје и нико га за то не може позвати на одговорност. А и ако би могао (што је а priori искључено) какав је то Србин који се боји чак туђе мишљење у корист Српства објавити под својим потписом? И какав је то српски лист који ову праксу не само одобрава него и потенцира? Ево примера. Кад сам ја 1958 молио уредника да ми каже преводиоца једне књиге (мислим Шумета де Фосе), уредник ми је одговорио да ће ми то усмено саопштити кад дођем у Канаду! Ја сам питао за име преводиоца да бих се уверио је ли озбиљна личност и добар познавалац језика, да бих се ослонио на његов превод. Иначе бих замолио некога другог у Паризу да то верифицира. Тако чиним често. И колико муке око тога! Нека ова примедба бар допринесе да се тако у будуће не поступа. Подаци ове врсте имају необично велику и трајну националну вредност, али само ако су пружени леге артис: по прописима науке. Потпис преводиоца је неопходан, а тиме и његова одговорност за тачност преноса туђих мисли. То је у интересу и листа који се онда цитира и такорећи овековечи. Ја сам изоставио многе цитате из "Братства" баш зато што су били непотписани и изгледали сумњиви. Кад сам био у Канади, није се сетио ни уредник нити сам се сетио ја да утврдимо име преводиоца француске књиге, па је и оно остало обавијено тајанственошћу!

мана (већином српског порекла) 32,2%, Хрвата (католика) 19,3%. Остатак сачињавају Јевреји (неки су преобраћени у Ислам), цигани и други балкански елементи.”

Говорећи о стању ”Хрватске бановине” каже да је обухватала 165 хиљада ”Срба муслимана”.

Он без икаквог околишења све муслимане БиХ сматра Србима. Ако говори понегде о већини, то зато што има међу њима и Османлија, чак и покоји чивутин. Али Словени муслимани не могу по том писцу ни да се замисле као нешто друго а не као Срби.

Чак и у најновије доба, у наше дане, еминентни претставници англосаксонске науке држе босанско-херцеговачке Муслимане за Србе, и то без икакве резерве. 1954 године је изашла у Вашингтону књига о становништву Југославије, као званично издање Пописног бироа северно-америчке статистичке управе, под потписом два позната статистичара (89). То је једна веома озбиљна студија написана за информацију званичних органа САД, где се свака лаж и свако навијање имало да избегне. Па ипак у тој књизи, према приговору часописа ”Слободна Југославија” (90), ”у историском уводу, на стр. 14, аутор приписује **босанским Муслиманима искључиво српско порекло**”, . . . а ”на страни 55, у једној табели, **уврштава данашње босанске Муслимане у Србе**..” Књигу сам накнадно набавио. На стр. 53 стоји да су у БиХ Срби ”доминантна група” са 75% становника, док ”друге југословенске народности” броје 24,3 становника. Свуда се муслимани уврштају у Србе.

Један познати амерички привредник који је скоро цело време између светских ратова провео у Југославији и данас води једну од главних речи против комунизма у друштву САД, Вилијам Смајт (William H. Smyth) жалио се у једном говору одржаном у Ниагара Фалсу 31 августа 1958 због убијања Муслимана за време последњет рата, назвавши их отворено ”Србима муслиманске вере”. (Искра од 1 октобра 1958, стр. 4).

7. Чехословачки и пољски писци

I.

Старији чешки и словачки слависте, а то су били протагонисти Славистике у свету, све су Босанце одреда сматрали за Србе, али нисам нашао њихове посебне изјаве о муслиманским Србима БиХ. Зато ће се

они навести (укратко њихова мишљења навестити) у отсеку који износи индиректна признања бх муслимана Србима.

Међу њима ће истакнуто место заузети Павле Јосиф Шафарик. Има ипак један његов став у коме изречно помиње српство бх муслимана. Тако он каже у својој Историји српске књижевности (98): "Нарочито у Босни, домовини најстаријег и најмоћнијег, српског племства, оно је прешло, ако не у целини а оно највећим делом, у Ислам."

Највећи чешки етнолог овог века, професор Прашког универзитета Лубор Нидерле, каже у свом делу "Словенски свет" (на страни 171 француског превода, цитираног под (76).

"Вера је једно од главних знамења за диференцирање Хрвата од Срба: Хрвати су католици, Срби православни и муслимани. Ипак ово обележје није апсолутно . . . Има бројних католика кош се сматрају Србима и које Срби сматрају својима. То су нпр. католици Дубровника и Боке Которске; или Шокци, Буњевци и Крашовани Маџарске."

А на стр. 172 француског превода стоји без околишавања: "1895 било је у Босни-Херцеговини 548.632 Срба муслимана (или 34,9% становништва)." Јаснији се став није могао заузети. А ми понављамо да је проф. Нидерле био једна од најкомпетентнијих и најобјективних личности прве четврти овог века да установљава словенске народности.

И велики чешки научник, први претседник Чехословачке републике, проф. Тома Гарик Масарик, сматрао је свакако босанско - херцеговачке муслимане Србима. Он то није рекао сасвим директно, али скоро директно.

Између осталог нпр. у једном Меморандуму енглеском премијеру Сир Едварду Греју априла 1915 (у својству претседника чешке емиграције). У том врло опширном Мемоару који носи наслов Независна Чешка (Independent Bohemia), и који је отштампан у књизи немачког историка Карла Фридриха Новака 1923 године у енглеском оригиналу и немачком преводу (100), стоји недалеко од краја, у одељку "Чешка и Балканске државе", и ово: "Чешки политичари се надају и желе да Турска буде збрисана са карте. Енглеска је већа мухамеданска сила него Турска, Русија готово једнако велика... Словени су заинтересовани за ово питање, **јер један добар део Срба и Бугара су Мухамеданци.**"

Не рече где, али је свакако мислио, у колико се Срба Мухамеданаца тиче, у првом реду на Босну и Херцеговину (поред Санцака). О неким муслиманским Хрватима није Масарик ни слова рекао, чак ни о Југословенина, с којима иначе много у Меморандуму говори.

Један научник не лаже, па макар то и било непопуларно.

II.

Од пољских писаца имам само једног, али је тај позамашан и репрезентативан. То није нико мањи него Адам Мицкијевић, њихов најбољи песник и професор Славистике на Француском колежу. И он, као Масарик, полази од становишта да је то свакоме познато. Зато каже у самим својим предавањима на француском колежу 1840 године (101), говорећи о народној поезији новијег времена: "На тај начин изражава та поезија борбу хришћанских Срба са муслиманима Србима..."

8. Италијански писци

Велики италијански књижевник и патриота Никола Томазео казао је и. о. ово (102): "Којој грани словенског племена које се још правије одликује српским именом, којој грани припадају Босна и Херцеговина, и Црна Гора, и Далмација, сем италијанских колонија које настајују обалу? Босна... много векова беше део Србије, али је имала свој пут. Српска, ја то понављам, раса је... Пошто је угашено српско име, очува Босна своје, и посебан грб: месец и звезду."

У истом делу на стр. 24 говори још непосредније о Србима муслиманима, и то у делу изашлом 1842, кад је то питање једва било покретано. Он каже да Срба има укупно пет милиона, од којих три милиона следе грчку веру, један католичку а један "турску веру". Он је несумњиво све муслимане БиХ, Санцака, Скадарске области, Косова и Метохије, који говоре српски, сматрао Србима.

Немуњиво иам још читав низ писаца италијанских који то исто тврде. Али ми имамо још два који су се јавили 120 година после Томазеа. Обадва дуго после II светског рата, обадва антисрпски расположена и можда оба бивши фашисти. Тим интересантније су њихове изјаве.

Италијански дипломата од каријере, који је за време Мусолинија играо важну улогу у спољној политици Италије, издао је 1956 књигу под насловом "Италијанска спољна политика под Мусолинијем" и у њој (103, с. 177), говорећи о БиХ каже у аднотацији: "У овим провинцијама има много Срба који су били преобраћени у муслимане." Иначе је сва књига антисрпска.

У једном веома негативном и антисрпском приказу југословенске државе, изашлом пре мало година, неки О. Ронди ипак признаје (104, с. 11): "Истина је то да су **један добар број** мухамеданаца Македоније и Босне Срби проверени силом у ислам после несрећне битке на Косову..." (Даље каже да многи изгледају као да су азијатског порекла.

9. Босанско-херцеговачки фратри о бх муслиманима

Сад ћемо навести два-три Босанца одн. Херцеговца, све католичке клирике, у ствари фратре францисканце (мада се покоји доцније и разфратрио).

Некадашњи католички фратар Тома Ковачевић, који за себе каже да је Бошњак писао је давно пре Окупације (113, с. 17): "Сви житељи босански, изузимајући мало Османлија, Чивута и Цигана, спадају у число јужних Словена србског огранка и то без разлике вјероисповједанија, јер и они Срби који су вјероисповједаније мухамеданско примили, по крви и језику ипак остају Срби..."

Стр. 18: "Цијело житељство у Босни (са нахијама Новопазарском и Митровачком, како напред наводи) оволико од прилике износи: "Срба 1,096.000; Цигана 6.000; Чивута 2.500; свега дакле 1,100.000." Наводи још 500 Арнаута каваза и 5.700 "регуларних војника", као лица од страног порекла. Онда наставља: "Зато су, дакле, у Босни Срби од 3 вјероисповједанија: православног, римског и мухамеданског (или турскога);"

Па и босански фратар Иван Јукић мисли канда тако. Говорећи о освајању Босне од стране Турака, каже (књ. под 114, стр. 294) да освајач Мехмед II "у задобивене градове постави своје војнике — грчке и српске потурице..." Да ли Јукић мисли на потурице босанске или из већ задобивених земаља Србије. Ако мисли и ово последње, онда значи да су се у Босну населили још првих дана турске управе рашки Срби који су примили били Ислам, а с њима и грчки. Њима су се доцније придружили домаћи, босанско - херцеговачки потурице

који се ни у чему нису разликовали од најпрвих српских. Хрватских никад није било ни споља ни изнутра. Иначе би их фра Јукић споменуо, и те како.

Још један францисканац, сад херцеговачки, пледирао је за Српство своје покрајине исте деценије кад и Томо Ковачевић. То је био фра Грго Шкарић, о коме ће бити више речи у књигама "Етнички односи БиХ" и "Историјска права на БиХ". Овде само толико да је он 1869 написао један Меморандум српској влади (115) у коме је изос. тврдио: "Народ ерцеговачки вас, то је народ српски брез да икаква другога у истом умјешана има, и то сами они признају из своји обичаја, из свога наричија и из придања од памтивијека своји прадједова..." Он потанко излаже да реч Србин не означава веру, него само један исти народ једног истог језика, истих обичаја, исте народности, једне исте домовине, како то своди проф. Гргур Јакшић, који је овај Меморандум први пут објавио. (115).

10. Српски стручњаци о народности бх муслимана

Да су сви Срби одреда сматрали бх муслимане својим сународницима, не треба дуго доказивати. Ту се нису разликовали стручњаци од лајика, научници од филистара, политичари од књижевника итд. Никад се није појавило ниједно противно мишљење. Али ми признајемо да мишљења Срба не могу да имају ону снагу доказа и убеђења која имају мишљења непристрасних странаца. Сама по себи она би била неубедљива. У заједници, пак, са тако јасно израженим мишљењима странаца, она добивају свој значај, ако не да нешто докажу оно да доказе поткрепе.

Па ипак, то би сасвим далеко отишло кад би ми овде наводили који су Срби признавали бх Муслимане за своје сународнике. Тим пре што смо ми многа од тих мишљења углавном изнели у књизи V ове исте збирке (218) па нема потребе да се то понавља. Само извесна сасвим репрезентативна мишљења, која су и странци поштовали биће овде поновљена. У првом реду мишљења Јована Цвијића, Вука Караџића, такође неколико мањих података необјављених у реченој књизи.

Има у емиграцији српској група и личности који мени замерају што овај проблем постављам и што **тврдим да су муслимани БХ Срби**. А све те групе и све те личности просто обожавају Јована Цвијића ("Наша

Реч”, Радмило Грђић и др.). Био би акт ”интелектуалног поштења”, како ту реч Радмило Грђић чистије употребљава, да се ова лица најпре осврну на тврђења Цвијићева и његових следбеника. Овима им пружамо још једном ту прилику (да не би казали да нису то код Цвијића приметили).

Кад сам ја једном написао да код мене, иако веома ретко, патриота некад баци у позадину научника (или нешто слично), г. Радоје Л. Кнежевић ми је то јако замерио и навео проф. Цвијића и проф. Слободана Јовановића код којих то није случај.

Ја не знам да ли је он у праву кад то тврди. Ја имам о томе своје мишљење, које је базирано на чињеницама. Али ми је баш добро дошао овај моменат да свој став прецизније објасним.

Нисам ја из патриотизма, нити бих то икад чинио, ма шта додавао или одузимао мишљењима странаца, нисам никад нешто сакривао ни domeћао а камоли лажно преводио или претстављао. Нисам ништа своје нетачно иносио. Само нисам умео, нити пак данас умам, да хладно разлажем догађаје од виталног интереса за Српство. Ја се забравим, па дам осећања страстима: одобрим гласно неки став, или осудим не који он осуђује, осудим још јаче итсл. Један сасвим објективан научник морао би ту да остане миран, да не покаже свој став и своје расположење уопште.

И ја то покушавам, али не успевам увек. То су свакако моменти кад патриота надвлада научника. Пок. Цвијић је заиста говорио о унијаћењу у Хрватској као да би то била туђа раса, али он није описивао савремена зверства Хрвата и не верујем да би остао и на то сасвим миран. Иначе, после његове смрти, њему су много замерали у стручним немачким часописима његов великосрпски став. Заиста, ни најобјективнији научник код нас не би смео да нпр. доказује да су Македонци Бугари или да су бх муслимани Хрвати. Можда сам ја једини дао томе повода у својој Статистици избора народних посланика од 1923, кад сам поштено навео да је од 18 народних посланика Југословенске муслиманске организације њих 17 изјавило да су Хрвати. То сам могао и да прећутим, али сам сматрао несагласно са својом научном савешћу. Свакако, мишљења проф. Јована Цвијића су имала огроман међународно научни решпекат, па их и сад накнадно не можемо и нећемо мимоићи.

I.

Један од највећих светских етнографа и географа проф. Јован Цвијић је на много места бх муслимане, без икакве резерве, признавао као Србе. Ево само неколико ставова из његове најчувеније књиге "Балканско полуострво" (116, II, с. 74):

"Познато је да мухамеданских Срба динарског карактера има од Саве кроз Босну, Херцеговину и негдашњи Новопазарски Санџак до Митровице на Косову... Мухамедански Динарци су потомци босанско-херцеговачког племства и богомила или патарена, који су примили Ислам по турском освојењу БиХ. Већина је помухамедањена крајем XV и у току XVI века... (У Санџаку знатно доцније). Османлије који су се по Босни настанили као чиновници, војници и трговци, били су доста многобројне, а тако и они који су се населили после протеривања Турака из Угарске. Али под утицајем средине и услед мешања женидбама они су се стопили са муслиманским Србима и потпуно су заборавили свој језик." "Динарски мухамеданци спадају уопште у најстарије српско становништво ових области. Пре аустриског заузећа Босне нису се иселавали... Говоре особито лепим и живописним српским језиком, у коме има пуно фигура и карактеристичних старих речи; али они употребљавају и доста посрбљених турских речи. Од Косовске Митровиде до Неретве су јекавци, а од Неретве према северозападу превлађују икавци..." "Ови мухамеданци су, дакле, динарски Срби, чије су особине измењене под утицајем Корана и Ислама..." "Чак је и код ових сувише поносних Динарца Ислам ослабио везе засноване на српској крви и језику. Али ипак није могао уништити најглавније динарске особине. Српски језик се потпуно сачувао, а племство је нарочито сачувало успомене о свом словенском пореклу. Презимена се вршавају на ић, као и већина српских презимена. Поисламљено динарско племство чува још више, уколико је то могућно, успомене о својим прецима него остали Динарци. Указују им особито поштовање и није заборавило своје хришћанске претке..." (Стр. 75).

Стр. 78: "Султан је морао оставити да Босном и особито у Херцеговини управља ова поисламљена српска властела."

Стр. 84: "Српски су Мухамеданци имали великог утицаја на Дивану..."

Јован Цвијић је објавио 1910 у "Српском књижевном гласнику" (16 јуна), једну расправу под насловом

”О исељавању босанских мухамеданаца”. Она је пре-штампана у збирци ”Говори и чланци” (117, I свеска, стр. 253 и д.). То је повећа расправа у којој пред крај стоји: ”Историјска је несрећа хтела, да је знатан део босанских Срба променио веру и изгубио народно осећање. Сада мора због тога да нестане знатног дела босанских мухамеданаца: нестане и њиховог српског језика, и њихове српске физичке конституције, јер ће се потпуно претопити у један азијски народ. То се некада звало испаштањем због греха, а сада се зове социјалним законом. Али, по том истом закону, они босански мухамеданци, који остану у Босни, морају се вратити својој народности.”

На другом месту у овој истој студији (117, I, с. 260) пише Цвијић: ”Као што је познато, босански мухамеданци су Срби, знатним делом српско племство, које је променило веру (поглавито богумилску и православну) и изгубило народну свест...”

У својој студији ”Распоред балканских народа” (117, I, с. 173) стоји у одељку који носи наслов ”Турска инвазија и јужне миграције”: ”У усто време настаје процес исламизирања, који је сасвим слабо захватио Грке и Аромуне, у већој мери Србе (поглавито у Босни с Херцеговином и Санцаку, нарочито племство и Богумиле), и Бугаре, а највише Арбанасе...”

У чланку ”Турско - источњачки утицаји” изашлом први пут на француском 1918 Цвијић пише (117, I, с. 82): ”Многобројни су поисламљени Срби, нарочито у БиХ, и бугарски Помаци у Родопима. Ови мусломани много су допринели ширењу турско - источњачких утицаја...” ”Северно од Ниша и у динарским крајевима турско-источњачки утицаји се мање осећају, осим код поисламљених Срба у Босни...”

У објашњењу своје чувене Етнографске карте Балкана, које је дао у најмеродавнијем стручном часопису тога доба, Јован Цвијић прелази и на спецификације Срба и Хрвата (118), које у самој Карти није диференцирао. То чини у одељку о религијама и конфесијама, где каже између осталог:

”Исламизираних Срба има само у Старој Србији и Македонији, као и у Босни и Херцеговини...” (Онда говори о албанизираним Србима).

Понављамо да је Цвијић то написао у најауторитативнијем светског стручном часопису, чиме, разуме се, његове тврдње добивају далеко већу важност него да је писао у неком домаћем часопису. Јер пре свега уред-

ништво само одбацује агитаторске написе, а затим сваки стручан човек са друге стране, рецимо хрватске, може ту да одговори и да оповргне погрешна мишљења. До тога није дошло у овом Цвијићевом случају. Зато се ми највећим делом и служимо страним часописима. А још и због тога, што су написи у њима далеко више читани и употребљавани него исти написи у домаћим, макар и стручним, часописима.

И на још много места Јован Цвијић истиче исламизирање Срба у БиХ. Он често говори о Србима и Хрватима, о Јужним Словенима итсл., али овде увек и без икаквог изузетка само Србе сматра да су се исламизирали. Обично понавља иста гледишта, па је непотребно да сва места цитирамо. Ови последњи ставови нису били пренети у нашу књигу "Шта су Срби мислили о Босни" (218).

Поред тога, Јован Цвијић даје на безброј места објашњења о српским областима и о српском становништву у њима. Да ту бх муслимане убраја у Србе, не треба наглашавати. Он не да да се о томе дискутује. Ми смо то све сакупили и делом пренели на другим местима. Овде није потребно кад Цвијић директно, експлицитно, проглашује бх муслимане Србима.

II.

Не треба нарочито наглашавати да је Вук Стеф. Караџић целу БиХ сматрао искључиво српским, и све њихове становнике Србима. Могло би се наћи стотине цитата за то. Овде ћемо се ограничити на најмаркантније, пре свега на оне где говори специјално о муслиманима БиХ.

Вук Караџић је на веома много места називао бх муслимане "Србима турског закона" или томе слично. Тако у "Српском Рјечнику" под речју спахија стоји: "Гдјекоји још имају стара Српска подријетла, нпр. Љубовићи, Видаићи, Бранковићи, Вилиповићи, Тодоровићи итд., али опет не спомињу радо да су кад Србљи били, премда ни данас не зна турски ни од стотине један, него говоре Српски као и остали Срби..."

Слично понавља Вук на више места. Тако у истом Српском Рјечнику под речју "Презиме". Тамо стоји изос:" "И Бошњаци турскога закона, особито господа, држе своја стара презимена, па још и онака која показују да су њихови стари били хришћани, и да се они само по закону зову Турци а по роду и по језику да

су прави Срби, од којијех би они по своме данашњему мишљењу ваљало да се стиде, нпр. Филиповићи, Ђурђевићи, Годоровићи итд. Може бити да је код њих узрок што су ова презимена у старијим њиховим бератима на спахилуке и на остала господства...”

У чланку ”Турско господарство над Србима” изашло у ”Даници” 1827, пише Вук (119, с. 45): ”У Србији су спахије, које су понајвише бегови из Босне и из Херцеговине — стари Србљи, од којих су многи и у турској вјери сачували своја стара презимена до данас, нпр. Љубовићи, Соколовићи, Видаићи, Рашчићи, Бранковићи, Филиповићи, Ђурђевићи; а и од турских имена, презимена понајвише им се свршују на ић, нпр. Бегзадић, Шаинпашић, Ченгић итд. — од свију осталих Турака најбољи људи за наш народ...”

Да је Вук сматрао муслимане БиХ Србима има још доказа. Ја ћу овде споменути да он каже у предговору своје I збирке Песама (120), да тако ”пјевају Српкиње турског закона у Сарајеву”.

У књизи ”Црна Гора и Црногорци”, коју сам ја прво нашао на немачком и многе делове за себе превео (121) не знајући да је баш она преведена од Љ. Стојановића, Вук даје познати распоред Српског народа и његов укупан број од пет милиона, који потом наука у знатној мери усваја. Тв он каже да је преко милион Срба ”у Босни и Херцеговини мухамеданског закона” (чак милион и 330 хиљада, што је несумњиво претерао, али је главно да их је све сматрао и овде Србима).

III.

Кад смо већ код Вука, не можемо изоставити ни Његоша, а овај опет изазива помен и једне даље изјаве његовог наследника на црногорском престолу.

Његош је у својим бесмртним стиховима казао:

Али Бошњак, Херцеговац,
Срб је, турске вјере, збиљски...

То је казао у ”Свободијади”, III, 232. А у Горском вијенцу каже игуман Стефан присутним Црногорцима (2345):

Што је Босна и по Арбаније:
Ваша браћа од оца и мајке...

У књизи ”Шта су Срби мислили о Босни”, ми смо навели и неколико изјава тадашњег црногорског књаза

Николе I. Овде ћемо још једну, тамо необјављену. У Прогласу рата с Турцима објављеном 19 јуна 1876, рата који су заиста Црногорци водили са безпримерном храброшћу, казао је доцнији краљ Никола и ово: "Штедите гдјегод можете, и примајте са раширенијем братским рукама гдјегод вам на сусрет изаћу, нашу браћу мухамеданске вјере. Они су наша крв, међу њима има потомака старих и славних војвода и људи наших, које је сила, невоља и заблуда одбила од вјере прадједовске. Који нам пруже руку од њих, нас вјере неће раздвојити. Бићемо браћа и живјећемо као браћа с њима..." (122).

И херцеговачки војвода Мићо Љубибратић упутио је 22 јуна 1875 проглас "Браћи Србима мухамеданског закона", у којем изос. вели:

"Ми смо браћа по жрви и по језику. Богом је велика гриота да се између себе кољемо и да братску крв пролијевамо. Ми вас примамо за своју браћу и пред Богом и пред свијетом, дајемо вам равноправност у вјери, политици и грађанству."

То је војвода Мићо објавио на почетку Херцеговачког устакка, из кога се развио Турко-црногорски рат, чији је навештај попратила горња прокламација тадашњег књаза црногорског Николе I.

III.

Сад ћемо навести кратке изјаве неколико проминентних српских писаца Београда пре 1914.

Стојан Новаковић, претседник Српске владе, казао је у "Разговору са уредником Цариградског гласника" и овај отштампао у броју од 17 октобра 1908 (219, с. 46): "Нису ли се први пут после толико векова, после крви у међусобној мржњи потоцима пролирене, радосно сусрели **Срби Мусломани** и Срби Хришћани на пољима Босне и Херцеговине" (мисли приликом уласка Швабе у БиХ).

Професор Српске историје на Београдском универзитету Станоје Станојевић је писао у својој Историји српског народа (123): "У Босни је у XVIII веку почела борба Срба муслиманске вере за самоуправу и своја права против босанских намесника, јер су ови, по упутству из Цариграда, ишли за тим, да права босанских муслимана што више скуче у корист средишне власти..."

Сад неколико реченица Јована Срећлића, професора српске књижевности на Београдском универзитету, кога називају апостолом југословенске мисли. Оне су тим

интересатније што су написане поводом једне расправе тада веома младог а и данас живог бх муслиманина Шукрије Куртовића, у којој је пледирао за што брже и јасније одређење бх муслимана у српском националном смислу.

Кад је 1914 изашла књига младог херцеговачког Муслиманина о национализовању Муслимана БХ (124), Јован Скерлић се мало пред своју смрт веома топло осврнуо на ту књигу. Тај његов приказ је после пренет у збирку "Писци и Књиге" (125). У њему изос. Скерлић каже:

"Г. Шукрија Куртовић, рођен у једном од најсрпских крајева наше колевке Хрцеговине, од детињства се осећао Србином и такав је вазда остао..."

"Господин Куртовић разлаже као Србин, који јасно увиђа важност муслиманског питања, и као муслиман који појима истинске и трајне интересе својих једновераца. Он се обраћа муслиманима, апелујући не на њихова осећања но на њихов разум, доказује им да је њихов непосредни и стварни интерес да се не одвајају као туђини, но да уђу у националну целину. Он указује на "опасности по муслимански елеменат ако радикално не прекине са свима предрасудима и не пође новим путем, који ће га повратити српском народу, од кога су га делили векови и историја..." "Не само да се до сада из кругова наших муслимана није чуо разумнији глас, него се никада до сада о нашем муслиманском питању није питало са толико разумевања, трезвености и политичког смисла."

Познати српски дипломат и политички писац Мирослав Спалајковић написао је у својој некад сензационалној докторској дисертацији у Паризу изос. и ово (126, стр. 12): "У Босни су дуго само Срби мухамеданци претстављали, у очима хришћанских Срба, идеју турске државе."

Додаћемо овде једног Србина из Арада (данас Румунија, тада Мађарска), који је бх муслимане сматрао и обележавао Србима давно пре Вука и можда ма кога другога.

Сава Текелија, тада високи мађарски функционер, писао је Наполеону једну обимну преставку о стању и приликама Српског народа још 1803 године. Она је објављена и у француском оригиналу и у српском преводу у скоро издатим успоменама Саве Текелије (220). Тамо стоји где се све Срби налазе, Срби разних вера, па на стр. 179 објашњава цару Наполеону: "У Босни

има Срба мухамеданаца”, а на следећој страни: ”Више србијанских породица су прешле у мухамеданце да не би изгубиле своја добра у Босни, јер у Турској само Турци имају право на земљу...”

IV.

Многи писци су проучавали обичаје босанско-херцеговачких Муслимана и наишли на фрапантну сличност са обичајима старих Срба. Има о томе читава литература, коју не можемо преносити. Навешћемо само један резиме проф. Тихомира Ђорђевића (127, XVIII) из књиге М. Косановића: Црте из Босне (128): ”Старину наших обичаја показују и до данас очувани стари српски обичаји у Срба Муслимана у Босни и Херцеговини. Они су примили Ислам пре четири и по века, али су се још из пре тога доба, из доба њиховог Хришћанства, одржали у њих многи обичаји. У споменицима и списима новијих времена помени тих обичаја су много чешћи.”

Оваквих и сличних података има сијасет у српским етнолошким расправама. Ми их нисмо сакупљали, али то не значи да су они сасвим сувишни. Нека то остане посао за другога.

Напослетку би један назив појединих делова бх муслимана могао такође да упути и њихово порекло, бар тога дела муслимана. Тако сам негде читао (не знам где) да се муслиманске сточарске групе по Херцеговини називане Србљаци (док су их суседи називали балијама).

Међутим сам тачно забележио један став из етнографске расправе познатог географч Јефта Дедијера о насељима у Херцеговини, где стоји ово (128а): ”Балије, старосједилачки муслимански становници у околини Виочице у Херцеговини зову се Србљаци. То је чисто, ни са ким не мешано старинско становништво.”

Баш аутохтоно становништво Херцеговине зове се Србљаци, и то оно што је прешло на Ислам!

II. ПИСЦИ КОЈИ БИХ МУСЛИМАНЕ ИМПЛИЦИТНО ОЗНАЧУЈУ СРБИМА

11. Немачки писци

Овде нећемо делити немачке писце по временским периодама њиховог писања, већ по начину писања одн. приказивања етничких односа БиХ.

I.

Прво ће бити наведени писци који дају укупне бројеве становништва БиХ или балканског дела Турског царства у коме су се те покрајине налазиле. Они ће углавном бити приказани према времену истицања својих гледишта.

Немачки филолог (слависта) из прве половине прошлог века Ернст фон Еберт (писао је само са иницијалима свога имена и мука је била пронаћи његово право име), издао је још 1837 књигу о историском прегледу словенских језика и књижевности (62), у чијем је уводу дао и преглед бројног стања свих Словена. Бројеви су му, сви без изизетка, мањи него су у стварности, али релација њихова остаје иста као код других и доцнијих писаца.

Еберг дели Словене на Источне и Западне. У "источном стаблу" налази "гране: руску, српску, хрватску и словеначку." У српску грану убраја и Бугаре, које цени на само 600 хиљада душа. Даље у српску грану рачуна Србијанце (800 хиљада), угарске Србе (350 хиљада), Босанце (350.000), Црногорце (30 до 60 хиљада) Славонце у Славонији и Срему 500 хиљада, и Далматинце око 300 хиљада у Далмацији и око 80 хиљада у Босни.

Хрвата налази укупно 730 хиљада душа, од којих су 174 хиљаде "припадају грчкој, остали католичкој цркви". Они станују у "аустриској провинцији Хрватској између Штајерске, Славоније, Босне, Далмације и Јадранског Мора... укључивши и хрватске колонисте у Угарској и турском санџаку Бања Лука." (Стр. 8 и 9).

Он даје на странама 11 и даље један скоро табеларни преглед, по коме Хрвата у "Турској" има 30 хиљада а

у "аустриској Хрватској и западној Угарској" 70 хиљада.

Србе дели, као што је речено, и налази их укупно 3,030.000 и то под рубриком "Срби и српско племе".

У Босни са Херцеговином је нашао 30 хиљада Хрвата и 80 хиљада Далматинаца, које сматра Србима. Очигледно да он под Далматинцима разуме Босанце и Херцеговце уз далматинску границу, у западним деловима Босне и Херцеговине. Јер каже на страни 8: "Већина Босанаца су остали хришћани и припадају грчкој цркви, а само 100 хиљада се опредељује према римо-католичкој вери."

Говорећи о српском језику на страни 81, Еберг пише: "Српски језик говори готово пет милиона лица и он се простире, са малим дијалектским отступањима, преко турских и аустриских провинција Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Далмације, Славоније и источног дела Хрватске..."

Мада Еберг не спомиње директно муслиманске Србе, он их јамачно обухвата у свом бројном приказу. Хрвати не могу бити никако, јер њих у целој Босни налази 30 хиљада, Далматинци још мање (којих је такође нашао у БиХ 80 хиљада). Он и Хрвате и Далматинце сматра Србима према језику. Етнички их ипак одваја, одн. специфира. То са бх муслиманима не чини.

Три године после Еберга имамо саопштења великог немачког историчара Цинкајзена, који је био у првој половини прошлог века најистакнутији немачки познавалац историје Турака у Европи. Он баш каже у тој Историји (издатој пре век и четврт) ово (63): "Становништво мале земље која је дандањи сачувала име Србије као остатак некадашњег српског царства... има око милион душа, од чега 950 хиљада Срба. Напротив разасути српски народ преко северних граничних земаља европско-турског царства, кроз Босну, Црну Гору, Херцеговину, део Бугарске и североисточне Арбаније, онда јужну Угарску, Далмацију, Хрватску, Славонију, Истру, Војну Границу, Банат и Срем цењен је најмање на пет милиона душа." При том се позива на хрватског писца И. Ткалца. (64).

Обадва су, и Јохан Вилхелм Цинкајзен и Имбро Ткалац, сматрали све Босанце и Херцеговце за Србе, муслимане једнако као и православне и католике.

Пре сто година дао је, мислим аустријски, статистичар Ото Хаузнер Упоредну статистику (народа) Европе (78). У њој дели Словене на седам народа. На четврто

место су Срби, Босанци, Морлаци и Црногорци, а на девето Хрвати, Словенци (Венди) и Илирци. Срба самих је нашао преко 4 милиона, Хрвата и Венда 2,372.000, од којих на Словенце отпада преко милион (дао је спецификацију по покрајинама). Али он налази и Хрвате у Турској и то у Херцеговини, укупно 150 хиљада, а Србе у Босни 955 хиљада (у целој Турској 1,155.000). Да је у том броју обухватио све босанске муслимане, не може бити ни најмање сумње.

Још је г. 1880 употребљаван тај број од пет милиона Срба и 800 хиљада Хрвата. Тако нпр. у Етнографији Источне Европе од Лоренца Дифенбаха изашлој те године (109), стоји на стр. 70:

”Почињемо са Јужним Словенима. Г. Розен даје у Немачкој Ревизи (109а) ове бројеве: 1,500.000 Словенаца у Крањској, Коруској и Штајерској; 5 милиона Срба у Јужној Маџарској, Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори; 801.000 Хрвата; 312 мил. Бугара.”

У једном од најзначајнијих компендија географије целог света у прошлом веку, Адријана Валбиса, допуњаваног од других стручњака после његове смрти, стоји у VII издању из године 1883 (167): ”По националности (у Босни и Херцеговини), не узимајући у обзир војску, цело становништво је српско. По вероисповести су 496.761 православни Хришћани, 448.613 Мухамеданци, 209.391 римски католици и 3.426 Јевреји.”

Ми смо за бројна стања народности половином прошлог века, и нешто даље, увек наводили аустријске званичне статистичаре (Чернига, Фикера, Бракелија итд.). Али су они износили само стања под Аустријом, а БиХ нису још биле аустријске. Кад су окупиране, имале су свој ”Статистички уред” и овај је објављивао само податке о вери. Опет је, као и раније, народност морала да се утврђује од самих стручњака и писаца, који су изјаве базирали на статистици вероисповести, али су износили о народности и своја сопствена гледишта.

II.

Досад смо навели писце који оперишу само са бројним (нумеричним) подацима, из којих треба извучити закључке. Сад ћемо прећи и на писце који имају другу врсту аргумената. Али прво, као прелаз, једнога који претпоставља бројеве иако их овде не наводи, и чини релације базиране на бројевима.

Водећи немачки географ Фридрих фон Хелвалд је у свом опису Земље (васељене) и народа у свету (162) говорио на стр. 287 о становништву Србије, истичући да је у њој мањина српског народа, јер је "разумљиво далеко најпретежнији српски елеменат који се још налази у Далмацији, Херцеговини, Црној Гори и Босни". Не само да је тај "елеменат" бројно претежнији, него "далеко најпретежнији". Очигледно је све становништво тих области сматрао српским. Он је ту видео центар српског народа и сматра да то свакако зна, да је то "разумљиво"!

Консуларни чиновник Карл Сакс, који ће после да напише више дела о БиХ објавио је још 1863 једну "Скицу о становницима Босне" (164); тада је означен као неки конзуларни приправник. Међутим студија одаје једног озбиљног и веродостојног посматрача.

Он каже у тој студији да "становници БиХ припадају готово сасвим јужним Словенима, који су у VII веку дошли у ове — тада византијске — провинције." "...Словенско становништво босанских провинција припада највећим делом српском народу, који се дуго после овог имигрирања поделио у следству политичких и климатских односа на више грана које се разликују по дијалекту и обичајима. Тако су се из њега развили Босанци, а из ових опет Херцеговци, некад звани Горњи Босанци, Неретљани, Захумци и Травунци (према својим седиштима); затим Рашани или Раци око Новог Пазара . . . Хрватски народ је у Турској Хрватској близу нестанка. Главни узрок овој појави лежи у верским односима. Католицизам главно обележје Хрвата, тамо је највећим делом прешао у Ислам, тако да су уз мухамеданце преостали још само грчко-православни, а ови се рађе зову Срби него Хрвати, као што се с друге стране тамо мухамеданци називају 'Турцима'. . . . Готово у целој Босни се земаљски језик назива босански, а од стране грчко-православних такође и српски, или укратко нашки . . . Док се — то — становништво БиХ највећим делом претставља језично и историјски као национално јединствено, са његовом **фактичном, политичком националношћу** изгледа сасвим друкчије. Као што су на Истоку уопште појмови народности и верске заједнице међусобно побркани, то је и јужнословенска нација у Турској подељена на три строго одвојене 'народности' према верском исповедању, које између себе неће да имају никакву заједницу, и то: Срби тј. грчко-православни хришћани, Латини, тј.

римо-католички хришћани и Турци, тј. мухамеданци...”

И сад износи колико је којих, посебно ”Срба”, ”Латина”, ”Турака”. Све то ставља у наводнике, не зато што православни не би били Срби, већ што су сви Срби, а само се православни тако називају, и то кад хоће да истакну верску диференцију. И он, који је канда служио тада у Сарајеву, све Словене БиХ прибраја у Србе, без икаквог ограничења и без икакве резерве. Само су православни тога свесни, а друге вероисповести нису.

Аустријски официр и конзуларни агенат фон Јакса-Дембицки пише 1870 (и он је, канда, служио у Босни): ”Пошто је код босанских мухамеданаца матерњи језик српски, он ретко разуме турски и са Османлијама се тешко споразумева.” Овај писац каже да су тако отсечени религијски фронтови и БиХ да религије сачињавају народности. Зато муслимане не убраја у Србе, али им језик само српским означаје. (165, с. 165).

Кад смо већ код језика онда ћемо цитирати највећи европски ауторитет овога века, познатог слависту и професора Универзитета у Лајпцигу А. Лескина (166). Иако сам ту његову Граматику имао у рукама, где у предговору говори о пределима Срба и Хрвата, ја ћу цитиране ставове навести према хрватској перјаници Иву Пилару алијас ”фон Сидланду”, који са огорчењем пише (6, с. 291): ”Год. 1914 објелоданио је славни славист у Хајделбергу А. Лоскин ”Граматику српско-хрватског језика” (166) у којој се налази овај одломак: ’Разним политичким промјенама изтиснута су племенска имена и надомјештена именом Срби, које је сада скупно име за славенско становнике Црне Горе, Јужне Далмације, Херцеговине, Босне, пријашњег турског Косовског вилајета... краљевине Србије, Славоније, Сриема и Баната.’ ”

Са своје стране узвикује ”Сидланд”: ”И тај славни научник не може се ослободити скрбничтва великосрбских мисли”!!! Затим, опет са жалошћу тврди: ”Наравски да у Француској и Енглеској није боље”. Мало пред тим каже: ”Исто тако изгледа читава славистика која све до данас почива на радовима Добровског, Шафарика и Миклошича!”

Разуме се: сви су они под туторством Великосрба, малтене плаћени, ако не признају хрватске мегаломанске тежње.

Два немачка географа под истим презименом (јачно сродници, али не знам какви), оба професори

Хаберландт, дали су десет година иза Првог светског рата општу Етнографију Европе, у којој (163, стр. 88) истичу како је тешко разграничење између Хрвата и Срба, и по вери, и по обичајима, и по писму. Јер не пишу само Хрвати латиницом ”већ и српски католици у јужној Далмацији, исто тако католички Шокци и Буњевци који су се били доселили у Јужну Маџарску, као и Мухамеданци Босне и Херцеговине.” Очигледно је да ове све три категорије писци не сматрају Хрватима.

12. Француски писци

Подела грађе од француских писаца биће учињена нешто друкчије него претходна. Уопште код распореда материјала ваља полазити од датих података, од оних са којима се располаже. Код писаца разних језика обично је и материјал различит, а није било могуће га у истој мери ни сакупити.

Овде ћемо почети са ознаком језика у БиХ, и то од француског консуларног чиновника у Травнику из времена Наполеона Шомета де Фосе, кога је овековечио у својој ”Травничкој хроници” Нобеловац Иво Андрић. Он каже (168, с. 48):

”Народни језик, уведен од Срба, је илирски, што ће рећи са мало разлике онај којим говоре Руси, Пољаци, становници Чешке, Бугари, Срби итд. И ако је турски језик владин, број Босанаца који знају тај језик није ни двадесети део становништва... Језик илирски је богат и звучан. Онај који се говори у Босни може се много лакше научити него руски. Он је усвојио и неколико речи из турског језика...”

На страни 48 писац вели да је први пут у Босни видео муслимане да моле за помоћ и вели: ”То су несрећни Срби који су услед немира избегли из своје земље.”

У штандардном делу Етнографије Турске изашлом на два језика 1861 од француског професора Г. Лежана (169) деле се Срби под турским сизеренством на Србе у Кнежевини, затим ”Бошњаке у Босни или старој Босони, која сад обухвата и Турску Хрватску”, онда Рашане у старој Краљевини Рашкој тј. око Новог Пазара, напоследку ”Херцеговце и Црногорце”.

У БиХ не види Лежан друге народности, па чак ни у тзв. ”Турској Хрватској”, која је ”некоћ” била хрватска. Сад је и она српска, тврди проф. Лежан.

Немачки географи Е. Бем и Х. Вагнер износили су више пута укупно становништво земаљске кугле. Тако

и у чувеним Петермановим Саопштењима за 1874 (170). Они се за све области позивају на друге писце, чијим подацима специјално верују. За Европску Турску су прихватили као највероватније податке које је мало пред тим био саопштио ”француски конзул у Београду” Енгелхардт у стручном француском часопису (171). Пошто за извор служи француски писац, ми те податке овде преносимо. То су подаци Француза Енгелхарта.

Ту је он у целој Турској нашао нешто преко три милиона Срба, управо 3,059.000 или 17, 65% целокупног становништва Европске Турске. Тако их зове: Срби, али у табеларном делу наводи ко све ту спада, па износи посебне бројеве: Срба (у ужем смислу, у Кнежевини) милион округло, Рашана 780 хиљада, Бошњака 920 хиљада, Херцеговаца 224 хиљаде, Црногораца 135 хиљада. Наводи још све могуће народе: Бугаре 4 и по милиона, Влахе скоро толико, Грке у Турској, Арбанасе, све на милионе. Затим Јермене, Јевреје, Цигане, Русе, Пољаке, али Хрвата ниједног.

Неспорно су сви Босанци и Херцеговци убројени у Србе: и муслимани и католици.

Укупан број Срба је дао Емил Пико у својој веома познатој историји Срба (специјално у Угарској). Она је издата анонимно 1874, али је њен писац познат. Чак у ватиканској библиотеци, где сам ја тај примерак први пут нашао, стоји да је писац ”Пико (Емил) некадашњи француски конзул у Темишвару.” (172).

У тој књизи стоји: ”Српски народ је данас подељен на следећи начин: (На првом месту се наводи бројно стање у Србији и Црној Гори, напоследку у Угарској, Хрватској и Славонији, зати му Далмацији и Истри, а у средини стоји):

Херцеговина	227.000
Босна	780.000
Нови Пазар	120.000

Очигледна је ствар да је ту уврштено целокупно становништво ових области и да тамо друге нације сем српске није нашао.

Француски географ Елизеј Рекли у свом штандардном делу Светске географије (173), утврђује, непосредно пред Окупацију БиХ, следеће етничке прилике становништва Турске, наглашајући да то чини ”апроксимативно”: Срба има укупно 1,775.000 (онда каже колико има Арбанаса Гега, колико Тоска, колико Бугара, Грка,

Јермена, Цигана итд. Хрвате нигде ни речју не спомиње). А Србе дели на Муслимане, Грчке католике и Латинске католике. Под грчким католицима разуме православне. Овако је по њему укупна сума подељена:

Мусл. 650.000 Прав. 945.000 Кат. 180.000.

Бројеви приближно веома тачни. Католика српског језика није било нигде сем у Босни; Муслимана у Босни, Херцеговини и Санџаку, приближно баш толико колико је навео. А православних Срба било је још у Старој Србији до Скопља. Баш толико колико је навео.

То каже у првом тому (Јужна Европа), стр. 238, а на стр. 202 истог тома каже специјално за Босну и Херцеговину: "Изузев Јевреје, Цигане и понеког Османлију, чиновнике, војнике и трговце, који живе у најмногљуднијим градовима Босне, сви становници Илирских Алпа словенске су расе. Поред аустријске границе, у Крајини, они се називају Хрвати, и то су заиста; али се они једва разликују од својих суседа Срба Босанаца и Раца или Словена Рашке, која је сад постала Новопазарски Санџак..."

Много се бавио нашим питањима, па и етничким, француски публициста (јамачно италијанског порекла) Ж. О. Абдолоник Убићини. Он је објавио и једну посебну расправу посвећену Босни, која је изашла 1882 (четири године после Окупације) у најбољем француском часопису за Географију. У тој својој студији је Убићини изос. казао: "Етнографски је Босна најхомогенија предео Европске Турске. Изузев неколико стотина Османлија, три до четири хиљаде јевреја који су дошли у XVII и XVIII веку или из турских покрајина или из Дубровника и Венеције, затим 18 до 20 хиљада Арбанаса разасутних по Новопазарском санџаку, сво становништво је српско." (48).

Швајцарски антрополог Евжен Питар каже у једној студији о Народима Балкана (174), страна 36, да онај који путује по Балкану "једнако на територији данашње Србије, као и на оној која се данас зове Босна и Херцеговина и Нови Пазар, наићи ће на српска племена."

И у Новој универзалној географији, коју је издала позната кућа Хашет у Паризу 1922 (175) говори се само о Србима БиХ, једнако као уже Србије и Македоније.

13. Англосаксонски писци

Срећним стицајем околности успело нам је да у главном делу ове књиге прикажемо приличан број енглеских и америчких писаца који су директно становнике БиХ сматрали и проглашавали Србима без икакве резерве. И овде ће се навести два писца, из чијих излагања индиректно произлази да су бх муслимани, чак да су сви становници тих земаља Срби.

И ова сам дела посредно конзумирао: прво преко једног немачког превода, друго преко приказа респективне књиге у емигрантским новинама од публицисте Мила Н. Вујиновића.

Енглески виши официр Џем Бекер, говорећи у једној књизи о Турцима у Европи мало пред Окупацију (176), пише на страни 135 у одељку "Турска управа" које су све народности нашли Османлије кад су допрли на Балкан и освојили га. То су: Грци, Арбанаси, Срби, Бугари, Јевреји, Власи, Цигани итд. Баш овим речима и овом редом Бекер наводи чак народности којих је било у мањем броју. Има ту и Јевреја и Цигана, али нема Хрвата. Како ће од тих Нехрвата настати после Хрвати, не само муслимани него и католици?

У "Канадском Србобрану" од 26 априла 1962 пише Миле Н. Вујиновић:

Франк Х. Симондс, др. философије пише у свом делу "Велики Рат" (на самом почетку Првог светског рата. на стр. 9 ово (177):

"Дуку Ф. Фердинанда убио је један аустријски Србин у Сарајеву, главном граду Босне. Сада Срба у јуж. Европи има око 7 милиона, а настањени су у непрекидном простору између Јадранског мора и Драве. Једна половина њих живи у две слободне државе, Србији и Црној Гори, које су у сваком стварном и практичном погледу — једна држава. Друга половина живи у аустријској провинцији Далмацији, мађарској провинцији Славонији и аустро-угарској територији Босни и Херцеговини."

Писац се осврће посебно и директно и на хрватски и словеначки проблем, те наставља: "Затим, у мађарској провинцији Хрватској има скоро два милиона Хрвата. Они употребљавају другу азбуку, имају одвојену целу историју, вере су римске, и дуго су били верни поданици дома Хабсбурга. Најзад, у аустријској провинцији Корнелији и Стирији има око милион и четврт Словенаца, мање сродних Србима него што су Хрвати, али ипак су Словени."

Приказивач Миле Н. Вујиновић додаје са своје стране: Писац је незаинтересован по питањима српско-хрватског спора, те провинције Славонију, Далмацију, Босну и Херцеговину не доводи у никакву везу нити са Хрватима нити са Хрватском, већ наглашава да у тим провинцијама живи једна половина од укупног броја Срба (у јуж. Европи). Књига је писана 1914 године, када никоме (чак ни Хрватима) није било ни на крај памети, да би те српске покрајине припојио "хрватској држави", као што то покушава г. Влатко Мачек са својих 8 мапа у књизи "У борби за слободу".

14. Италијански и румунски писци

Овде ћемо навести заједно два италијанска и једног румунског писца, мада они немају ништа заједничко, али их је мало да по себи чине одељак.

I.

Један од најбољих италијанских слависта прошлог века, Доменико Ђамполи (178), пишући о Србима у прошлости каже: "А сад их налазимо, не говорећи о Краљевини Србији и о Црној Гори, као становнике Босне, Херцеговине, Хрватске, Далмације, једног дела Истрије, Славоније, Војне Крајине, Срема, Бачке и Баната, увлачећи се све до Маџарске..."

То пише Ђамполи на страни 63; пред њом каже да "Корвати или Кроати заузимају у правој Хрватској околину Вараждина и Крижеваца, важне делове дистриката Загреба, Салад и Самодика; у Маџарској неке колоније све до Пожуна. Погрешно су названи 'Хрватима' Срби старе Турске Хрватске и приморски становници северни и острвски." У Босни, дакле, чак по Ђамполију, нема ниједног Хрвата, па ни у "Турској Хрватској"!

Велики италијански државник и антифашистички борац гроф Карло Сфорца, написао је, као што је познато, једну дивну монографију о српском државнику Николи Пашићу. Та је монографија дуго после Пашићеве смрти и њене појаве преведена на српски (179).

На страни 67 своје књиге о Пашићу конте Сфорца каже да су 1885 г. "Црно-жути Аустро-Маџари . . . држали више од три милиона Срба под најнесношљивијим јармом..."

Православних Срба је било у Аустро-Угарској без БиХ мало преко једног милиона, са БиХ два милиона. Он у најмању руку убраја у Србе бх муслимане.

II.

Највећи румунски историк и један од најистакнутијих историчара Европе прве половине XX века, проф. Никола Јорга, издао је Историју Османског царства у истој збирци ("Историја европских држава"), у којој је Константин Јиричек издао своју Историју Срба. Управо, обадва су од редакције те Збирке позвата да као незаинтересовани обраде историје туђих а не својих народа.

У тој књизи (105) он на више места говори о великој турским који су некад били хришћани, о превреним конвертитима, великодостојницима Империје.

Међу великодостојнике из реда "раје" спомиње једног Маџара, једног Грка, "неколико Далматинаца и врло много Босанаца" (стр. 188 истог тома). Али међу примерима наводи само три Босанца. Било је много Арнаута, и понеки Јерменин. Словена је било толико много "да је словенски језик на двору долазио одма иза турског."

Онда говори о карактеру свих тих потурица и каже следеће: "Они ренегати који су отпре били поданици Царства, највећим делом су . . . још у раној младости добивали васпитање у неком муслиманском миљеу, и присвајали турски језик и турске обичаје, као и побожност у служби Ислама. Али су они задржали особине своје расе: српску виткост, арбанашку храброст, бугарску устрајност, грчку финоћу; а истовремено их је дуго школовање учинило способним да могу живети под Турцима на високом положају, а да не буду као странци упадљиви и омрзнути."

Из тога става Јоргиних излагања може се најбоље видети кога је он подразумевао под Словенима: Србе и Бугаре. Он је налазио код великодостојника потурица особине "Срба, Арбанаса, Бугара и Грка". Он би се јако смејао да му је неко још казао како треба и особине Хрвата да спомене.

15. Севернословенски писци

Овде ћемо заједно уврстити севернословенске писце из више разлога. Међу њима су и ови: Један од тих писаца се сматра час као Чех, час као Словак (то је Шафарик); једну капиталну књигу о словенским литературама дали су заједно један Рус и један Пољак. Тешко би их било и иначе делити. Како их је укупно мало, то је добродошла могућност да се заједно прикажу.

I.

Код Чеха и Словака нема скоро изузетка у оцењивању етничког карактера БиХ. Сви су они, сем похраћених куфераша, ове покрајине сматрали српским и све становнике Србима. То вреди у првом реду за слависте: Добровског, Шафарика и осталих. Они нису правили разлику по вери: све Бошњаке и Херцеговце су глобално сматрали Србима. Ми смо то изнели у књизи "Етнички односи БиХ" а још детаљније у књизи "Спорни предели Срба и Хрвата" (мада се у тој књизи није говорило о БиХ, али су подаци тих научника и ове области каткад обухватили). Они не говоре посебно о Србима муслиманима, сем Шафарика на једном месту (бар колико смо ми нашли), али све Босанце и Херцеговце без изузетка сматрају Србима и не дозвољавају ма какву дискусију о томе. Не желимо ништа понављати, али ћемо само неке ставове пренети који се на БиХ односе.

Прво ћемо навести Добровског, тзв. "оца Славистике". (Јосиф Добровски је живео од 1753 до 1829. Био је католички калуђер, језуит. Чех по народности, по занимању професор и ректор Богословије у Моравској).

Тако једно очитовање Добровског у писмима Јернеју Копитару (91). У једном писму из почетка прошлог века пише Добровски између осталог:

"Географски називи ме мало интересују. Та Дубровчани, Македонци и Босанци су Срби. Крањци, Безјаци,*) Панонски Хрвати су по пореклу Хрвати..."

6 марта 1810 пише Добровски Копитару (92, 308): Човек се навикне на географска имена а опште називе забаци. Босанак се неће звати Србином, то важи и за Далматинце; па зар ипак зато нису Срби?

*) Ми смо у књизи "Спорни предели Срба и Хрвата", такође у аднотацији на страни 32 дали објашњење појма Безјаци према до тада познатој Литератури. Овде додајемо још једно мишљење једног српског историка који је у тим крајевима дуго живео.

Безјацима зову Штајерци "своје прве суседе у Хрватском Загорју и у Подравини Вараждинској, а донекле су и становнике старе Крижевачке жупаније тако називали. Стога је читав тај крај, покаткад и у нашим записима из XVII века, називан Безјачка." (Радослав Грујић, 93, стр. 123). И друге околне области су прихватиле то означавање, али су увек исти крајеви под њим разумевани.

Хрватски историк Фердо Шишић каже (94, стр. 124): "Опат Добровски први је стао градити етнографички систем словенских народа према језичној сродности, у којем је систему Јужне Словене подијелио у ове групе: 1) Винди (Словени Корушке, Крањске, Приморја, Штајерске, Прекмурја) и провинцијални Хрвати тј. сви кајкавци); Срби, Бошњаци, Славонци, Далматинци, Црногорци и Хрватска Крајина или једним именом Илири (тј. сви штокавци); и 3) Бугари. Ова раздиоба остаде за славенску науку у главном мјеродавна све до Миклошића (у другој половини XIX вијека). Према томе, дакле, бијаше код интелигенције у првој четврти XIX вијека име хрватско ограничено искључиво на кајкавце, наиме на сјеверни дио жупаније загребачке до Купе, читаву varaždinsku (с Међумурјем), западни дио крижевачке..."

Нешто мало доцнији слависта Словак Павле Јосиф Шафарик бавио се овим проблемом нарочито у свом Народопису, али посредно и другим делима (која су сва посвећена Словенству).

Шафарик је у почетку свога књижевног стварања, у Историји словенских језика и књижевности издатој 1826 (95), делио Словене на два главна стабла: југоисточно и северозападно. Гране првог стабла су: Руси, Срби, Хрвати и Словенци. Русе и Србе дели Шафарик даље, при чему Србима прибројава: Бугаре, Србијанце, Босанце, Црногорце, Славонце, Далматинце.

Шафарик је казао даље у својим "Словенским Стажитности" (под 43, стр. П 257):

"Сва српска племена, која су се настанила између Хрвата и Бугарских Словена на сливовима Босне, Дрине, Колубаре, Западне или Српске Мораве, Ибра, Неретве и Мораче, припадали су на основу особина њиховог заједничког језика једном и истом народу. Због тога се овде може говорити само о разним гранана једног истог моћног племена, а ниуком случају о разним народима у правом смислу речи."

Шафарик то понавља на још много места. Уопште код њега нема ни најмање сумње, ни најмање колебања, да све Босанце и Херцеговце сматра Србима. Тако у књизи Српска зрна за читање, изашлој у Пешти 1831 (97) каже да је "историјски и лингвистички утврђена чињеница да Срби у Србији, Босни, Славонији, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији сачињавају заједно само једну грану великог словенског стабла..."

У Историји српске писмености (98, с. 3) каже да би она морала "обухватити равномерно литерарне продукте свих грана овог племена, наиме Србе у ужем смислу, и Босанце, и Далматинце, затим хрватске Граничаре и Славонце..." Све је то исти народ, како Шафарик на веома много места наглашава, не дозвољавајући никакву могућност отступања. Нарочито што се тиче Босанаца и Херцеговаца.

Књижевни историчари А. Пипин и В. Спасович, први Рус а други Пољак, издали су заједно Историју словенских књижевности, чији сам ја немачки превод нашао и употребио (180). У почетку те књиге наводи се и просторни распоред појединих народа. Ту кажу на страни 12 и даље да се "српско племе шири све до Јадранског мора и образује компактно становништво у северозападном делу Балканског полуострва као и на југу АУ монархије." Затим стоји да "Срби у ужем смислу" (јер они Хрвате називају Србима у ширем смислу), да Срби дакле у ужем смислу "настањују, сем кнежевина Србије и Црне Горе, још Босну, Херцеговину, Турску Хрватску... итд."

У бројном делу се стално Руси служе статистикама неког Будиловича. На једном месту сам нашао на страним језицима цитирану књигу "Статистичке таблице Словена" и мислим да је о њој реч. Морам је дитирати на српском док не нађем прави руски наслов (181). Књига је од неколико година пре Окупације. Он налази у турским пределима 1.700.000 Срба, а доле додаје: "Турцизирани Срби 500.000." Према томе он директно муслимане српског језика убраја у Србе, мада не каже да су то становници БиХ већ само Турске. Врло вероватно, скоро поуздано, да је на њих мислио. По броју изгледа да их је све ту уврстио.

16. Југословенски писци католичке вероисповести

Овде ћемо навести неколико писаца из реда Јужних Словена, али разне народности. Једни су Словенци, други Хрвати, трећи Дубровчани или још неодређени. Зато смо их морали заједно приказати. (Српске писце овде нисмо уносили, њих има хиљаде.)

I.

Прво ће бити Словенци. Они су имали два одлична слависта у прошлом веку: један је живео и дејствовао у првој, други у другој половини прошлог века. Први

је Бартоломеус (Словенци кажу Јернеј, мада ја нисам наишао да се он тако потписивао) Копитар, други је Франц Миклошич. Први је био цензор за списе српског и сродних језика у Бечкој ћесаревини, други истакнути професор Бечког универзитета.

Копитар је много пута разграничавао Словенце, Хрвате и Србе, али махом у АУ монархији. То смо све скоро изнели у књизи "Спорни предели Срба и Хрвата" (106, стр. 34 ид.). Он само икавце сматра Хрватима, па и њих не све. Ограничава их на "Истру и Хрватску јужно од Купе". Свуда друго види Словенце (северно и северозападно) и Србе јужно и источно. У Турској, где су биле БиХ, није могло бити ни говора о Хрватима, а најмање међу тамошњим муслиманима према Копитару.

Напротив, посредних доказа да је он бх муслимане сматрао Србима има подоста, нарочито тако где говори о укупном броју Срба. Копитар није издао ниједну књигу за свога живота, мада је писао необично много по часописима и новинама. Дуго после његове смрти је издао његов земљак и наследник проф. Франц Миклошић његове "Мање Списе" (99), и то само I књигу (ми бар нисмо могли ни из Бечке дворске библиотеке другу да набавимо). Ту он на неколико места износи распоред и бројно стање словенских народа. Хрвате уопште игнорише док волумен Срба очигледно прецењује. Али то овде није важно: важно је да је у Србе убрајао све муслимане српског језика. То је неспорно и произлази прво из његовог рада "Поглед на словенске дијалекте", који је прво изашао 1813 у једном бечком листу, ја сам уз ужасне напоре набавио тај лист, не знајући да је студија пренета од Миклошича (99).

Ту он на другом месту међу Словенима набраја "Словеносрбе на југу Дунава, Саве и Купе до Хемуса (Балкана, ЛМК), са својим колонијама у Јужној Угарској и Славонији са пет милиона."

(Међу Јужне Словене наводи још само Словенце у ужој Аустрији и Провинцијалној Хрватској.) У Турској (а тада чак ни Шумадија није била ослобођена) јасно је да не види друго него Србе нашег језика.

Копитар у приказу "Народне србске пјеснарице, издане Вуком Стефановићем", Част втора, Беч 1815, пише 1816 у "Бечким општим књижевним новинама" (129) следеће (види Мање Списе, 99, I, с. 347).

"Србима називамо правилније оно што се иначе зове Илирима, словенску грану која је јака око пет милиона, и која је настањена од граница Крањске, на југу

Купе и Саве све до старе Акроцерауније и Хемуса на доле и од Јадранског мора до бугарског Тимока, а у својим колонијама насељена чак у Славонији и Јужној Угарској.”

Истиче Копитар још једном приликом како су јужни Словени подељени на северо-западни део или Словенце и јужни о коме каже овако:

”Јужна, измешана, млађа словено-српска линија цисдунавских Словена данас је јача и могла би, ако се још знатно прошири њихов предео, ако наступе повољне демографске прилике од некад да покаже свету једног моћног српског цара, као што је њихов велики Душан некад хтео да буде...”

Највећи слависта свих времена професор Бечког универзитета Франц Миклошич поделио је, према језику, Србе од Хрвата у својој епохалној Упоредној граматици словенских језика” (107). Он је ту, истина, босанске ”католичке становнике” посредно прогласио Хрватима, јер говоре икавски, али само босанске а не херцеговачке. Баш тим издвајањем само босанских католика, испада аргументо а контрарио да он све бх муслимане без изузетка сматра Србима.

Директно из Миклошича навешћемо ова два-три става (стр. 391/392): ”Источна зона српског језика обухвата Срем, Банат, Северну Србију, Ресавску, Источну и Стару Србију. Западна зона обухвата Црну Гору са Боком Которском, Северну Арбанију, Дубровник, Херцеговину, Босну, чији католички становници ипак хрватски говоре, и један део Славоније. Овде спадају и Срби у Маџарској.”

Као што се види, Миклошич сматра као Србе све штокавце, све ијекавце, све православне, све муслимане српског језика, али и многе икавце и многе католике. Муслимане све без изузетка који српски говоре. Чак није одвојио ни икавце муслимане.

II.

Велики хрватски научник, један од највећих слависта света, проф. Јагић, такође је сматрао босанско-херцеговачке муслимане као Србе. Он је то, између осталог, изјавио и у својој рецензији књиге Косте Хермана: Народне пјесме Мухамеданаца у Босни и Херцеговини (108), где каже и о.: ”Ова књига садржи епске песме Срба мухамеданске вере...” Напада затим писца што их није издао ћирилицом, па онда каже: ”Ја нећу да

улазим ближе у садржину ових 39 песама, довољно је рећи да оне углавном расправљају сличне мотиве као све друге српске народне посме”. (Стр. 439).

Стр. 447: ”Напоследку треба рећи неколико речи о језику и версификацији: ако се апстрахује о много више употребљеним турским изразима него у народним песмама хришћанских Срба, иначе је дикција ових песама један величанствени српски језик, у коме је многа звучна реч садржана и понека пажње достојна језична форма.”

III.

Сад ћемо прећи на Дубровчане из средине прошлог века који су и себе и бх муслимане сматрали Србима. Подаци су преузети од једног Хрвата који је сада управник Музеја у Дубровнику (110).

”Бурне” 1848 године је излазио у Дубровнику лист ”Лавенире” (”Будућност”). На њему је стојало да је ”хрватски лист написан италијански”, јер приморски ”Хрвати” нису знали ”хрватски”. Уредник му је био Иван Аугуст Казначић. У једном броју од октобра те године он наводи ”статистику словенских народа” (111) у којој има рубрика ”језик” и ”наречје”. Као језик Јужних Словена наведен је ”илирски”, а као наречја (дијалекти); бугарски, српски, хрватски и словеначки одн. ”крањски” (карнико, а у заградама вендо, тј. вендски). Као лица која имају српски дијалекат убројени су сви православни (2,880.000), затим скоро милион и по католика (1,490.000) и 550.000 муслимана. (Хрватски дијалект само 801 хиљада, сви у Аустрији, дакле нико у Босни.) — У рубрици ”Турска” стоји даље да у њој говоре српски дијалекат скоро милион и по људи (1,490 хиљада) а хрватски нико. Тада су БиХ биле под Турском. Ето, ови ”Хрвати” Дубровника сами тако тврде, бар пре сто година. То је тада било опште мишљење науке и публицистике, коме се није било лако одупирати.

Некадашњи католички клирик, Дубровчанин Матија Бан (по коме је прозвано Баново Брдо у Београду) писао је тачно средином прошлог века (у годишњаку ”Дубровнику”, издатом 1851, а писаном свакако годину дана пре тога, 112), жалећи се што се народност опредељује по вери, ово: ”До сада, у овим нашим странама, а и свуд готово, под именом Срба разумевао се само онај дел нашега племена који следи източну веру. Та

убитачна мисао позчезла је особито у последњим догађајима, те смо увидели да смо Срби ми који србским наречјем говоримо, били пак източне ил западне цркве и турске вјере. Као што се народ разликује од народа по језику, тако се и племе разликује од племена једино по нарјечју.”

То је једно од првих очитовања католичког српства Дубровника, али такође један од првих помена Срба ”турске вјере”.

Милан Решетар последњи професор Славистике на Бечком универзитету (до краја Првог светског рата), родом Дубровчанин (Конављанин) испитивао је неколико пута просторни распоред Срба и Хрвата. Тако у једној повећој студији о распрострањености чакавштине, где изос. каже (130):

Стр. 162: ”Према Миклошичу су штокавци Срби, или српски Хрвати, чакавци су Хрвати, док кајкавци важе као Словени.” (107).

Закључно стр. 385: ”...то је потпуно оправдано, заједно са Миклошичем, узети, да је хрватски истоветно са чакавским и обрнуто. И пошто је с друге стране доказано свим старијим језичним споменицима да се у свим областима које су краће или дуже време биле делови српске државе само штокавски говорило (Стара Србија, Србија, Црна Гора, Зета, Херцеговина, Јужна Далмација, Источна и Јужна Босна, Срем), и да се у овим областима српско име употребљавало за народ и за језик, често чак и у време кад није постојала државна припадност Србији, — онда се опет мора дати право ономе ко са Миклошичем изјављује да су штокавски и српски појмови који се поклапају.”

Да је Решетар такође све муслимане БиХ сматрао Србима (као што је сматрао и католичке Дубровчане), о томе не може бити сумње.

Мало пред тим др. Решетар је написао био у цетињском часопису ”Нова Зета” чланак о броју Срба и Хрвата. Тај чланак је дао под псеудонимом, али је утврђено да је он писац (131).

И у том чланку бх муслимане, без икаквог ограничења, сматра за Србе и убраја међу Србе.

НАРОДНОСТ БХ МУСЛИМАНА ПРЕМА ЛЕКСИКОНИМА, ЕНЦИКЛОПЕДИЈАМА, ПРИРУЧНИЦИМА

Засебно ћемо навести ставове из помоћних научних средстава: из приручника, енциклопедија, лексикона, речника итсл. Из више разлога: Прво што се писци ту ретко могу да утврде. Друго, што су та дела највише конзумирана и читана од публике, па су несумњиво вршила и знатан утицај. Затим, што су та мишљења збивена и језгровита, да ни српски читаоци не морају много да се муче око њих. Напоследку, што су то тако-рећи "званична гледишта" науке датог времена и датог миљеа, најраспрострањенија, највероватнија, научно најфундиранија гледишта. Ту је најмање личног па и најмање екстрема. Та гледишта произлазе из мирног, сталоженог става, она су "просек" науке, она нису ничија посебно да би се сматрала као општа, као свачија. Кад су "свачија" међу стручњацима, могу да буду и треба да су свачија по могућности и међу консументима. Лексикони и приручници износе резултанте општег става где га има, најраширенијег и највероватнијег ако их има више. Разуме се да ми говоримо о тзв. штандардним и опште цењеним енциклопедијама и лексиконима. Има их верски обојених, политички обојених, пристрасних већ по својој општој тенденцији итд. Њихове тврдње и њихови докази су далеко слабијег значаја.

На крају треба рећи да се резултати науке временом мењају и да је зато добро, гдегод је могуће, наводити енциклопедије и слична дела из разних епоха. Ако су подударна и поред временских размака, њихове тврдње треба примати са више поверења.

Лексикона има општих ("универзалних") и посебних одн. стручних. Међу стручнима за наш циљ нарочито долазе у обзир географски и статистички. Нажалост, ми нисмо били у стању да много тих дела прегледамо изузев немачког језика, па чак ни из њега неке, јер библиотеке повлаче стара издања чим нова заузму место у салама за читање. Но ипак за утврђење

тезе коју заступамо има прилично, чак веома јаких и веома репрезентативних мишљења.

Овде нећемо моћи да издвајамо изречно и конклюдентно признавање бх муслимана за Србе; то ће читаоци лако сами установити после досадашњих излагања. Овде нема аргумената, већ само кратких констатација које је тешко издвајати.

I.

Прво ћемо почети са "универзалним лексиконима", и то немачким. Најпре најпознатијим од њих (у своје време) Мајеровим.

У Мајеровом Лексикону изашлом пред Окупацију БиХ стојало је о Босни (135): "Од становништва су око 51% Грци, 32 % Турци, 15% Цигани, главна маса чисти Бошњаци (који припадају српском народном стаблу)."

У Мајеровом Лексикону за 1889 (136) стоји под речју "Босна" (вели да се тако означава и "српски и турски"): "Становници су Словени и припадају српском народу. Језик је српски у свој Босни и одржао се сасвим чист, пун и леп, нарочито по селима. Турски се није нигде могао да укорени упркос дуге владавине Османлија."

У том истом делу, али 11 томова даље, под речју "Срби" (137) налази се ово обавештење: "Ако се не обазремо на Хрвате и Далматинце, који у ширем смислу Србима припадају, то ми налазимо овај народ као насељено главно становништво у Краљевини Србији, у Босни и Херцеговини, у Црној Гори, и — под именом Ради (Рашани) — у Угарској. У Србији живе око 1,800.000, у Црној Гори 250.000, у БиХ 1,300.000."

Ту су несумњиво сви муслимани БиХ урачунати, а и католици. Последњи попис пре тога (г. 1885) нашао је у БиХ укупно становника 1,336.091. Око 36 хиљада, и можда мало више, било је инојезичних, тако да се цело становништво српског језика по Мајеровом Лексикону, тада најмеродавнијем за земље немачког језика, сматрало Србима. Муслимани у првом реду, сви без изузетка.

У Мајеровом опису Турске и Дунавских земаља из 1892 (136а) стоји на страни 142 ово: "Срби су по својој вери православни грци, у Босни и Старој Србији су после турског освојења прешли делимично на Ислам, а да ипак нису зато постали Турци. Напротив, и мухамедански Срби су сачували своје словенство у језику,

обичајима и наравима, они чак задржавају њихова словенска породична имена.”

У том истом путописном компендију (136а, стр. 142) понавља се да је српско племство у БиХ примило Ислам, да би се онда дала бројна слика етничких односа у Подунаљу и ближим провинцијама Турске. (Ту су убројене и Бих, свакако зато што су биле још формално под суверенством султана, али и зато што је тако стојало у три прва издања.) Тамо стоји да у овим областима ”Словени се деле на Србе, тј. становнике Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе (он говори само о становницима ван Аустро-Угарске) и у Бугаре... (Говори о историји). ...Сад се Срби деле на Србе у ужем смислу (у Краљевини Србији и Маџарској), на Раце, тј. оне који живе у старој краљевини Рашкој (Стара Србија), дакле у Новом Пазару; у Босанце, тј. Србе који живе у Босни, од којих је један део становништва, тј. онај који је припадао српском земаљском племству, примио Ислам после турског освајања; у Хрвате, који станују у североисточном куту Босне (ово је јамачно грешка место северозападном ЛМК); у Херцеговце и Црногорце. Укупан број, Срба на Балканском полуострву . . . износи два и по до три милиона душа. По прилици два и по милиона Срба и Хрвата су настали у Маџарској и Аустроји.”

(Нажалост писац не каже колико би преостало самих Хрвата кад би се од тог броја одбили Срби, али би јамачно било веома мало, ЛМК.)

У великом Брокхаусовом речнику који је у 20 томова и два тома суплемана изашао између ратова стоји (138): ”За време турске владавине је српско племство у Босни највећим делом прешло на ислам, док су други Срби остали хришћани.”

Већ у великом Брокхаусу после II светског рата нема овог става; властодршци Југославије су захтевали да он отпадне. (Лексикони су највећим делом упућени на сараднике из земаља о којима пишу, настојећи да буду објективни; у Брокхаусу пре I светског рата сарадник за српска и јужнословенска питања био је професор Бечког универзитета Константин Јиричек. Њега није ни могао ни покушао нико да демантује!)

Па ипак и у њему пише под речју Срби (139): ”Велико географско разуђивање створило је посебне групе (нпр. Бошњаке, Херцеговце)...” Он (Брокхаус) увршта Босанце и Херцеговце у Србе, географски одељене, па зато нешто особене.

У француском "Великом универзалном дикционару XIX века", изашлом неколико година пре Окупације (240) стоји: "Српски се говори у Кнежевини Србији и Црној Гори, у турским провинцијама Босни и Херцеговини... Становници свих тих земаља подељени каприцом судбине само у фракције (одломке) једне исте нације, могу се означити под општим именом Срби."

Од француских лексикона ћемо узети још један од најновијих, издат после II светског рата. То је енциклопедијски речник Кије. Под речју "Босна" (141) стоји:

"Становништво је српско, али раздељено, са гледишта вере, на грчко православне, римо-католике и муслимане."

Друго становништво БиХ сем српског та савремена енциклопедија нити види нити признаје.

Чувена "Британска енциклопедија" индиректно, преко језика, муслимане БиХ сврстава у Србе. Према саопштењу Мила Вујиновића у Кандском Србобрану тамо стоји: "Енциклопедија Британика (142) за 1960 годину (3-927-Ц), између осталог доноси: "Босна као турска покрајина . . . Муслимани Босне, иако су, због верских разлога прозвани за "Турке", наставили су да говоре најчистијим српским језиком, и никад нису усвојили полигамију (многоженство). Многи Босанци уздигли су се на високе положаје у служби Турској. Између њих и тако чувени велики везир Мухамед Соколи (или Соколовић)..."

Срећним стицајем околности имао сам прилику да, при завршетку овога рада, наиђем и на руске енциклопедије. Прво на савремену, која се не сме звати руска већ "совјетска". Али писана на руском језику и од сарадника Руса.

Кад сам видео у тој Великој совјетској енциклопедији (145) да се бх муслимани без резерве опредељују као Срби, нисам имао мира док нисам нашао и раније енциклопедије царске Русије. Нашао сам их, и где чуда: ту се ово српство бх муслимана износи са много више обзира и разводњености. Говори се понегде и о Србо-Хрватима муслиманске вере (о Хрватима самим, разуме се, никад). Или још чешће о Словенима. Али пак има места где се директно бх муслимани означају Србима, тако да се очито на њихово српство мисли и кад се каже да потичу од Словена или Србо-Хрвата (као ширег појма).

Тако у великом Енциклопедијском речнику, тому изашлом 1891 (143, с. 462) стоји, при помињању ино-

родних елемента БиХ: ”У осталом природних Османлија у Босни је врло мало; њено муслиманско насеље (становништво), — па и то су Срби који су примили ислам!” (Руски: тђ же Сербы принявшие ислам).

У новијем издању тога великог Енциклопедијског речника, који нема године издања али је по свој прилици из почетка овог века, стоји под речју БиХ (144): да је аустријска власт ”указивала постојано (стално) покровитељство Србима католицима (Хрватима) и Србима муслиманима (који су у већини случајева крупни земљовласници) на уштрб Срба православних...” и да је зато тешко установити њихову бројну релацију.

За католике стоји у загради да су Хрвати одн. да се тако зову, док их писац сматра као Србе у ширем смислу. Али за муслимане нема никаквих ограничења: они су само крупни земљовласници, ипак неспорни Срби. На другом месту стоји да су они ”очували српски језик”.

И у току XXIX руског Енциклопедијског речника под речју ”Срби” (издање из 1900) стоји да је њихово племство ишчезло; делом у рату, делом сеобом а ”делом прешло у ислам”. Ту не каже да је ово било у БиХ, али у другим српским крајевима племство није прелазило у ислам. (221).

Највеће изненађење за мене претставља чињеница да је и ”Велика совјетска енциклопедија” у свом најновијем издању (из педесетих година овог века) без увијања признала бих муслимане као Србе по раси и пореклу. Она то, истина, није учинила у чланку о БиХ, где је пренела све званичне ставове југокомуниста, али није важно где се то налази, већ да се у тој великој књизи од преко 50 томова, коју читају сви комунисти света, ова тврдња поставља. Она се налази на два места у 39 тому (145).

Тамо стоји под насловом ”Србија”: ”Време господства султанске Турске претстављало је најмрачнију епоху у историји Срба као и свих других народа Балканског полуострва. Покорено становништво трпело је жестоко социјално, национално и религиозно угњетавање (руски: гњот) турских асимилатора, који су сматрали становништво феудално зависно као рају (стадо). Део српских феудалаца је ускоро примио ислам и потурчио се (руски: отурчилас), учествујући свим силама у угњетавању сопственог народа.”

Под статјом ”Срби” стоји у истој Енциклопедији: ”Срби који верују, исповедају у огромној већини пра-

вославље а само посебне (одвојене) групе (као нпр. Шокци и Буњевци) католичанство. Срби Босне и Херцеговине су у периоду турског владања примили ислам.”

Говорећи о историји Срба чланкописац каже: ”Једнака (истоветна) српска племена Црне Горе и Босне, особито после турског завојевања (крај XIV века) развијала су се особено.” Очигледно да се и Црногорци и Босанци одн. Херцеговци уврштају у ”једнака” српска племена као што су Срби у ужем смислу; једино су ова имала своју особену историјску судбину, нарочито после најезде Турака. Кратко али потпуно јасно и потпуно тачно означавање.

Ништа мање јасно није обележавање конвертита БиХ (потурчењака) Србима. Никаква рестрикција, никакво ограничење, никаква резерва се ту не налазе: сви су они били Срби и само Срби. А пошто се крв не мења, они су остали Срби. Треба знати да совјети, као и комунисти уопште, веома малу пажњу поклањају религији. Овде су то истакли као куриозум, који је имао и социјални и политички значај.

II.

Досад смо износили тврдње општих лексикона (раније зватих ”конверзациони лексикони”) или општих енциклопедија. Сад прелазимо на стручне лексиконе, ограничене на само једну струку (најчешће географску), али зато и компетентније у датој материји.

Најпре један руски, као прелаз са руских општих, а и хронолошки међу првима, па онда немачких и осталих до којих смо дошли (а и њих има много до којих нисмо допрли).

У Географском речнику западнословенских и јужнословенских земаља од Јакова Головецког, изашлом у Вилни 1881, стоји (146): ”Бошњак, житељ Босне. Они припадају славенском, српском племену. Бошњаци су већим делом православни, са искључењем извесног броја који је примио католичанство и мусулманство.”

Говорећи о Херцеговини (књажевству Светог Саве) каже колико има тамо ”мухамеданаца славено-српског племена...”

Немачки статистичар и етнограф Адолф Бер дао је средином прошлог века у тада најбољем немачком политичком речнику Блунчлија (147) ове бројне податке

о Словенима у Турској: ”Словенска породица народа у европској Турској дели се на ова племена:

Срби у Србији	1,500.000
У Босни, Херцеговини, Црној Гори и даље јужно	1,600.000
Укупно	3,100.000
Хрвата у Турској Хрватској	100.000

(Затим каже колико има Бугара и Руса).

У Босни и Херцеговини званична немачка статистика прошлог века видела је само 10% Хрвата у крајњем северозападу земље. Све друго је био српско.

У Географско-етнографском приручнику Густава фон Кледена 1877, стоји у II књизи, стр. 674 (148):

”Конзул Егерхарт у Београду цени становнике Европске Турске на овај начин:

Срби	3,059.000 (или 17,65%)
и то у Србији	1,000.000
Рашани	780.000
Босанци	920.000
Херцеговци	224.000
Црногорци	135.000

Онда каже да Бугара има четири и по милиона, налази око 25 хиљада Руса у Молдави и Добруци, чак 8000 Пољака у Солуну, има и Маџара 41 хиљада, Цигана 390 хиљада итд. Али ниједног Хрвата.

Овде су несумњиво сви Босанци и Херцеговци, и муслимани и католици, уврштени у Србе. Не знам да ли је то био пруски или аустријски конзул, али да је било лице добро упућено у етничке односе Турске запажа се из мноштва његових података.

У компендију (Географском приручнику) Фридриха фон Хелвалда (II издање из 1878, 24) стоји колико има Срба у Турској, специјално у Босни. Каже да их има у целој Турској 1,142.000, од чега 470.000 исповедају Ислам. У претходној књизи (Етнички односи и БиХ) налази се прецизан цитат ових навода из Хелвалдовог Мануала. Он јамачно све муслимане БиХ сматра Србима.

У Мецгеровом Географско-статистичком лексикону с краја прошлог века (9 издање!) стоји под речју БиХ (150): ”Становништво (Босанци, Бошњаци), Србима блиско сродно, припада половином грчкој религији, а од остале (половине) већи део Исламу а мањи римокатоличкој вери.”

У Ритеревом "Географско-статистичком лексикону" с почетка овог века (151) стоји под насловом БиХ:

"Становници (Бошњаци) су по народности, изузев око 30 хиљада Арбанаса на југоистоку, јужни Словени српског порекла и српског језика, од којих је приближно једна трећина (нарочито настањена на северозападу и југоистоку, као и у градовима) прешла на ислам."

У истом Лексикону под речју "Срби" (151) стоји: то је "народ који се броји међу јужне Словене а насељава краљевину Србију, Херцеговину, Босну, Црну Гору и обалски предео до Копра са изузетком градова који говоре италијански. Један дијалекат њиховог језика је хрватски, због чега се у географији Хрвати прибројавају Србима. 1905 око осам милиона душа, од чега 3 и по милиона Хрвата."

У "Географском приручнику" Скобела издатом почетком овог века, стоји за Бих (152, с. 699): "У турско време су многи становници земље примили Ислам, тако да (те земље) броје 35% мухамеданаца, који ипак нису ништа друго него Срби мада је нека мала примеса турске крви ипак нашла."

У чувеном Сеилицовом Приручнику Географије, у 26 "преради", тј. 26! новом издању издатом 1914 стоји под речју Бих (153, с. 344): "Становници (Босанци, Бошњаци) претежно је српског, усто и хрватског порекла." (Прво — српског порекла — подвучено је у књизи, друго није.)

На страни 382 говори о етничком саставу Балканског полуострва, и каже како је тешко вршити диференцирање. Онда пише: "Има исламизираних Срба, Бугара и Румуна, Срба са арбанашким језиком, грецизираних Румуна, па чак и грчко-православних Османлија..." Ни помена о исламизираним Хрватима; муслимане српског језика све одреда очигледно третира као Србе. У јубиларном издању (сто година од појаве прве књиге) изашлом 1931, каже (154, с. 796) да број православних (5,602.277) обухвата "добрих девет десетина свих Срба". А на страни 801 каже да се "Мухамеданци (10% становништва) деле на Турке, Арбанасе и Србе исламизираних под турском влашћу."

Овде још отвореније, све муслимане БиХ убраја тај Географски приручник у Србе.

У Банзеновом Лексикону Географије, издању од 1923 (155, с. 486) стоји под речку "Србохрвати": "Народ Срба у најширем обиму крвно сродних. Ту спадају, сем Срба у ужем смислу, Хрвати у Хрватској и СИ Босне,

Херцеговци, Црногорци и Далматинци уколико не говоре италијански...” Очигледно да највећи део Босанаца убраја у Србе у ужем смислу (управо све сем Хрвата на СИ Босне).

У италијанском Географском речнику Г. Гарола, издатом 1929 (156) код речи Босна наводи се њена величина, број становника итд., где стоји да су становници ”Словени: Срби, Бошњаци, вере грчке, римске, мухамеданске.”

Кад говори о опсегу Срба каже Гароло: ”То су јужни Словени Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Јужне Далмације.”

У италијанској Универзалној географији изашлој 1939 (157) и доцније у много томова говори се о Југославији као мултинационалној држави, због чега њена етничка карта изгледала као ”одећа арлекина”. Али поред ”Срба хришћана, наводи Србе муслимане” (Serbi christiani e Serbi musulmani).

III. ИЗВОЂЕЊА ИЗ ЕТНОГРАФСКИХ КАРТА

Казали смо у књизи ”Етнички односи БиХ” да ћемо у овој књизи изнети приказе етнографских карата и картограма о етничком карактеру БиХ, уколико до тих карата можемо доћи. Можда би то приказивање било логичније у поменутој књизи, али се не може ни овде мимоићи. Двоструко излагање морали смо избећи.

Овде то спада утолико, што, ако су БиХ у картама означене као земље насељене Србима, те карте имплицитно и муслимане убрајају у Србе. Ако су ознаке шаролике, то не мора да буде случај; ако су, пак, јединствене и претстављају нпр. Србе, сумње нема никакве. Махом те карте, заиста, обележавају народе који поједине области настањују као етним, нпр. Срби, Бугари, Руси ид.

Карте до којих смо дошли, непосредно или посредно, приказаћемо са оценом стручњака где ње има. Ако се рецензенти слажу са извођењима, биће не само даљи доказ вредности карте, већ и цитирање једног аутора више за правилност тезе која се заступа.

Овде нећемо делити писце по народности, бар не у засебним одељцима.

Карте немају увек исту географску подлогу. Једном се ту приказују сви словенски предели, другом приликом Балкан или Европска Турска, трећом Аустро-Угарска Монархија, затим Јужни Словени, држава Југославија итсл. То није важно: главно је да су БиХ увек омеђене у истом обиму, да је предео приказивања исти без обзира у ком склопу. Разлике у годинама при истим констатацијама доказују само да је етнички становништво једнако таксирано уколико је то случај. Тада се доказна снага само повећава.

I.

Први је, канда, једну модерну етнографску карту наших предела издао чувени словачки научник Павле Јосиф Шафарик пре 120 година. Карта је доживела ускоро II издање и то као саставни део књиге која је

пружала потребна текстна објашњења под насловом "Словенски народопис" (182). Она је произвела праву сензацију у научним и политичким круговима, као мало које дело до тада. Ми ћемо неке гласове и одеје тога доба и доцније, ретроспективне, навести овде и то махом научнике Несрба, чак првенствено Хрвата. Али пре свих других једног Словенца, Србима ни најмање на-клоњеног.

О Шафариковом "Словенском Народопису" пише Матија Мурко, Словенац, професор Универзитета у Грацу 1897 (183, стр. 179):

"Најпопуларније дело Шафарика проистекло је из сасвим научних потреба и предрадња. За своје историске и језичне студије направи он обимне словенске репетиторије места из старог и новог времена, и нацрта карте. У "Словенским старожитношћима" он је обећао био да ће израдити историску карту, у којој би била претстављена насеља старих Словена, и заиста је приљезно на томе радио, тако да је нацрт имао готов (1842). Ипак се уверио да ће се прошлост боље разумети ако се поје од садашњости; због тога му је изгледало потребније да изради мапу која би приказала тадашња насеља и језике Словена. Тако је настала велика етнографска карта целог Словенског света; споменута "Словенска Етнографија" (Народопис) само је била њено објашњење. Сасвим кратко и прецизно је Шафарик описао у њој седишта појединих словенских племена, карактеризирао њихове језике и дијалекат, и свуда је бацио један брз поглед на литературу...

То није била "златна књижица", како је назва Јунгман, али је њено примућство било у томе, да је **једно популарно дело написао прави научник, који је располагао најобимнијим и најдубљим знањем у ова оба подручја; то је дело пружило праву (истинску) слику целог Словенства**, па чак и тако крту материју, као што су разлике појединих словенских језика и дијалеката, расправио у прегледној и лако савладљивој форми. Ако је већ та књижица занела словенске патриоте што је пружила све што је потребно било да се зна о свом народу и осталим братским народима, то је приложена етнографска карта направила још јачи утисак, јер се у њој Словени као целина много прегледније уочавају него из његове 26 година раније писане Историје словенских језика и књижевности. **Треба помислити како су мало, или нимало, били познати поједини словенски народи, као нпр. Словени Турске, и како су провинциска**

и племенска имена замагљивала постојеће етничке јединице.”

Спомињући конкретно одушевљење Словена са тим радовима, Мурко у аднотацији саопштава и ово: ”Тако је **из Загреба** писао песник Илиризма Станко Враз К. Ј. Србену (5 августа 1842) да после Коларовог списка О узајамности Словена **никаква друга књига није направила такав утисак као Шафарикова мапа Словенства**. Кад сам ја донео један примерак, овдашњи патриоте и непатриоте готово га растргоше. Свак се забезекнуо и не може довољно да се начуди огромној распрострањености словенске нације. Мапа ће код нас начинити више патриота него што их је могла учинити цела књижевност.” Овде се Мурко позива на литературу (184) а и на страни 133 говори такође о необично моћном утиску који је књига Словенски Народопис направила на цело Словенство. (185).

За Народопис Шафарика каже Хрват Ватрослав Јагић, највећи слависта с краја XIX века, да је ”та златна књижица била уопште дуго времена најбоље што је човек могао о томе предмету дознати” (186).

Познати хрватски публициста Имбро Ткалац, који је имао око 20 година када је то дело изашло, а који је био један од хрватских младића највише жељних знања тога доба, пише у својим мемоарима (187):

”Одакле бих могао сазнати статистичке податке о свим гранама словенске расе, да није опет Шафарик у свом дјелу Народопис словенски, и у својој етнографској карти укупне словенске расе дао Европи исказ тада савременога положаја Словена?”

Фран Курелец је писао 1860 године једном чешком научнику: ”Ми сви Хрвати ин корпоре достојни нисмо да Шафарику само пету оближемо, пак се и над нами нашло псићев који су на њега шћекнули, на човјека без икакве жучи и којему ако је дужан вас учени свијет, све колико је словенство, а то најпаче ми Словињани јужни”.— Фердо Шишић, цитирајући овај став према Францеву, истиче да је Курелец под ”псићима” разуме Старчевића и праваше (188, стр. 127).

И Мирко Боговић, како на истом месту износи Шишић, признаје много заслуга Шафарику за отпор Хрвата према Маџарима, нарочито у делу ”Историја словенског језика и књижевности”.

Ја ово цитирам из још једног разлога: да покажем како су ранији Хрвати резултате Шафарикових истра-

живања примали без поговора, као нешто чему се не може противуречити, као утврђену научну истину.

Говорећи о Шафариковом Народопису, највећи аустријски етнограф и историчар из половине прошлог века барон Карл Черниг, каже (189, I, стр. VI): "Једва се икад досад догодило да је један једини научник, чак и уз најраспрострањеније везе као што их је писац умео да искористи, могао на једном тако пространом пределу да пружи углавном тако тачне податке."

И један маџарски етнограф, један од највећих, Хунфалви Пал, коме Шафарикова извођења нису пријала, казао је ипак: "Шафарик је био неспорно човек високог научног значаја." (190, стр. 304).

Не треба читаоце много да уверавам да је Шафарик изнад БиХ ставио ознаку Срби, чак и лево и десно, и северно и јужно од тих области. У табеларном прегледу навео је укупне бројеве Срба и Хрвата. Првих је био 5.290.000, од којих православних 2,880.000, католика 1.860.000, мухамеданаца 550.000. Хрвата свега 800 хиљада, све католика. У другој табели је дата комбинација народности и држава у којима се налазе. Срба је било у Русији 100.000, у Аустрији 2,590.000, у Турској 1.490.000, у Србији 950, а у Црној Гори 160 хиљада. Хрвата само у Аустрији 800 хиљада. И да није споменуо у првој табели мухамеданце, очито је да све муслимане бх убраја у Србе без икакве резерве.

II.

Друга би била озбиљна етнографска карта Француза Гијома Лежана, која је такође произвела велико интересовање науке и имала много следбеника. Објављена је, пре више од сто година (191). Она ће бити и овде више пута споменута. Јасна је ствар да у Босни налази само Србе, чак и у "Турској Хрватској". Он каже у поменутој студији (192а) да је Шафарик број Срба ниско изнео и да их је више за 170 хиљада. Ту спадају, сем Срба у Кнежевини "Бошњаци у Босни или старој Босни, која сад обухвата и Турску Хрватску. . . Херцеговци..." На страни 26 каже: "Босна, која посматрана етнографски, припада Србији."

На самој карти су великим словима означени Срби од Бихаћа до Алексинца а мањим словима попреко, од Мостара до утока Дрине у Саву Бошњаци. У легенди су на првом месту Срби, а у загради: "Бошњаци, Црногорци, Ускоци итд." Међу Словенима има још Бугара, Рвуса и Пољака; Хрвата нема.

Познати етнограф Аустрије, доцнији директор њене Статистике др. Адолф Фикер је дао једну студију поводом Лежанове карте, и у њој, на почетку, казао (193):

”Поред Аустријске монархије и руског царства не пружа никаква друга држава Европе такву мешавину народности као Турска. Већ из тог разлога карта Лежана изазива нарочити интерес, а моменат у коме живимо повећава интересовање за њу, утолико више уколико један дан за другим чине приметним симптоме великог преокрета политичких односа тих крајева.”

Статистичар аустријски Адолф Фикер замера етнографу и картографу француском Лежану што у својој карти етничких односа Европске Турске није свуда право разлику између Османлија и проверених Словена. То он има у виду Бугарску, како сам даље излаже (192, с. 130). Али признаје Лежану да је правилно поступио кад је о томе водио рачуна, ”о бројним мухамеданским Босанцима и мање бројним мухамеданским Србима.”

Фикер му то признаје као тачно, па чак у доцнијем табеларном делу, наводећи ”припаднике словенских народних породица” (у Турској) каже да има Срба ”у Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори и даље јужно у виду колонија” 1,600.000, док Хрвата налази само у Турској Хрватској 100.000 (после Бугара и нешто Руса). Он је очигледно муслимане сматрао Србима, а БиХ, са изузетком ”Турске Хрватске” чисто српским земљама.

Тај бројни преглед износи на крају (стр. 137) док на стр. 127 каже о насељавању крајева јужно од Саве: ”Србија у ужем смислу, Босна, Захумље, поморска република Неретљана, Травунија и Дукља припадеше Србима”, док су се Хрвати ”домогли не само земље између Саве и Драве, већ и Истрије и Далмације сем најважнијих градова”. О неким Хрватима БиХ ни помена ни у прошлости ни у тадашњости!

III.

Књига Лежана је паралелно издата на француском и немачком. Карту имам само на француском. Али је после било мноштво немачких карата. Једна од првих (бар првих од оних мени познатих) то је тзв. Петерманова етнографска карта из 1869 изашле у најбољем географском часопису света ”Петермановим Обавештењима”. Карта потиче од самог главом А. Петермана. И на целом пределу Босне, почев од Лике до Мораве, стоји ”Срби” (193). Такве су махом остале етнографске карте XIX века.

Трећа етнографска карта предела у које су спадале и БиХ изашла је седам година после Петерманове. Опет од једног водећег етнографа тога доба Хајнриха Киперта. Она је индиректно обележена у Литератури под 201.

Његова Етнографска карта европског Оријента, у којој су БиХ у делости означене као српске сматрана је меродавном и беспрекорном. Тако аустријски географ Кнап даје у аустријском географском часопису 1877 ову оцену (194): "Карта је добродошли дар за дипломате, етнографе и све који се уопште интересују за европски Оријент. Израда је заиста узорна."

Тако су у трећој четврти прошлог века дала етнографски распоред земаља под Турском, у разним видовима и разним насловима, три еминентна етнографа тадашње Европе, можда три најбоља етнографска картографа. И сва три, без икаквих резерва, обележавају Бих као земље настањене искључиво Србима. Све су карте изашле пред Берлински Конгрес и несумњиво би имале утицаја, можда би биле од пресудне важности за одређивање судбине ових покрајина да је народносно начело тада играло ма какву улогу. Нажалост, то није био случај. Али нама и данас остаје утеха да је цела тадашња наука ове земље сматрала српскимa, и све њихове становнике, подразумевајући и муслимане, чистим Србима.

IV.

Разуме се да на овим картама није стало. Али после долазе од мање стручних лица, све мање првобитне и оригиналне, често и политички обојене. Ипак ћемо навести све до којих смо дошли.

Аустријски, а после ау конзул у Турској Карл Сакс, који је као консуларни чиновник у Сарајеву давно пре Окупације видео доста српског, то после, као консул у Једрену 1877, пред Окупацију, разводњава. Тада је издао познату Етнографску карту Европске Турске (195), на којој је радио 17 година (како редакција часописа наглашава).

Ту се он буни да се само на основу језика одређује народност у Турској и каже (196, с. 178): "Босанци мухамеданци, чији је матерњи језик српски, нису се никад звали Србима него "Турцима", али они и не смеју да се просто уброје међу Србе јер се сами не сматрају таквима него напротив стоје у најљућој супротности

са том нацијом.” То је тачно, али су све то знали и други писци који су ипак муслимане бх означавали по објективном критерију Србима. С друге стране то не оспорава ни консул Сакс, који каже да они говоре само **српски**, да им је то матерњи језик.

Он даје и преглед народности у Европској Турској (196, с. 179): ”Турански народи, Шћипетари, Јелини, Романи итсл. На трећем месту су ”Словенски народи”. И то по следећем распореду: ”7. Српска племена грчко-православне вере (Срби, Црногорци, херцеговачки и босански Срби); 8. Србохрвати католичке вере, или босански и херцеговачки Латини; 9. Србохрвати мухамеданске вере или босански Турци (стварно мухамедански Бошњаци)...”

Дакле, по Саксу, који је десетак година био у Босни консуларни аустријски службеник, Срби православни су тамо чисти и немешани Срби, остали припадници вера су ”Србохрвати”, најпре ипак Срби. Ту спадају чак и католици. Срби знају да су Срби, зато се и издвајају. Ови други се обележавају као Латини и Турци, а у ствари су ”Србохрвати”.

1879 дао је поближи опис тадашње Турске Л. Бек (197) и у њој Етнографску карту Османског царства (198). То је, за разлику од досадашњих, мала карта као две стране октав формата. Над самим територијама није означио народности, али их је означио у Легенди. Тамо су на првом месту Срби, онда још десет народа или раса. Хрвата уопште нема. Боја Босне, то је боја Срба. Нема никакве мешавине.

У немачком породичном илустрованом часопису ”Да-хајм” (”Код куће”) средином 1876 је изашло од Рикарда Андрее стручан приказ Народа Турске (у ствари само Европске Турске), и у њему је била једна ”Народносна карта Европске Турске према Лежану и другима”. Није се држао сасвим слепо Лежана, мада му је овај служио за подлогу (199, с. 601). На тој карти су цела БиХ превучене речју ”Сербен” (Срби), док у Србији нису све сами Срби (има и Влаха и нешто мало Бугара). Чак ниједан предео Балкана није приказан тако етнички јединственим као БиХ, у којима је нашао само Србе.

У тексту је дао и ”статистику” народности Европске Турске”. На прво место ставља Србе са 22,2% укупних становника, мада напред каже да у тим бројевима нису обухваћене Србија и Румунија. Има сваког милета, али Хрвата нема. Укупно је Срба нашао 1,869.000. И да није

карте, јасно би било да је све становнике БиХ сматрао Србима.

Кад описује поједине народе, опет почиње са Србима, у које рачуна "Босанце, Херцеговце, Црногорце" (стр. 602). У наставку (број од 24 јуна), говори скоро само о Србима и њиховој прошлости. Њима припада, каже писац, "главна улога у заплетима садашњице". "Њихов предео у Турској обухвата цео северозапад земље, појасеве између Уне, Саве и далматинског Приморја: ка југу су Арбанаси, на истоку Бугари, иа североистоку Румуни суседи Срба. То је предео који се у нашим картама појављује као Црна Гора, Херцеговина, Босна и Србија. Али само један део Српског народа живи у Турској..." (Писац сад говори о Србима у "аустријском пределу").

На страни 618 каже директно: "Сем усутих Арбанаса, Јевреја и Цигана у Босни живе само Јужни Словени, прави Срби".

Даље на једном месту говори о стању културе "турских Срба".

На крају каже да "сем Турака, Грка, Бугара и Срба имамо још неке народе Турске да наведемо", па наводи Арбанасе, Цинцаре, Цигане. Ни једном речју Хрвате, ни од корова! "Ради бисмо добре казат гласе — Не можемо но како је било!"

V.

Све сам те карте имао у својим рукама, а већи део имам у својој архиви. Сад ћу цитирати две карте које немам, а које је критика унапред учинила неинтересантним, да не кажем неупотребљивим. Једна је француска, друга руска. Француска је неког Бианконија, изашла 1877 (200). О њој је писао нико мањи него Киперт (201): "Толико цењена карта Бианконија заиста са гледишта националитетских граница, по својој површности и непоузданости, невероватно ствара."

1890 се појавила у Русији нека карта Словенства у "Руско-словенском календару". За разлику од Бианконија, она је несумњиво српски териториј чак проширила. Професор Матија Мурко, познати србождер међу Словенцима, јако ју је напао у Јагићевом Архиву (202). Ја је немам, али верујем да је тенденциозна. Уколико се пак тиче БиХ, она није могла ништа друго да донесе него оно што су сви етнографи Европе већ били до-

нели. Ми је ипак овде спомињемо; можда ће бити прилика да је неко и прикаже са српске стране.

Јамачно је било још руских етнографских карата, али ми нисмо могли до њих допрти.

VI.

Нисам био мало зачуђен кад сам у немачком школском атласу издатом 1904, атласу који је у Швајцарској био у употреби (203) нашао на листу 13 националитетне, језичне и верске картограме Европе (204) на којима су БиХ биле изразито српски обележене.

На картограму ”Земље највеће мешавине народа” налази се Босна, а преко ње, још од Лике само Србен (205). На конфесионалној карти су опет преко Босне само Срби разних вера! И у тој карти сама Србија није тако искључиво насељена Србима као Босна!

Па ни дан-дањи, поред свог настојања званичне Југославије да се Српство ограничи само на ”народну републику Србију”, не успева то сасвим. Наука не трпи диктате, још мање фалсификате.

У једној скорашњој књизи три швајцарска етнографа (проф. Гутерсона, проф. Буркија и д-ра Винклера) посвећеној општој етнографији света (205) налази се на страни 597 картограм етничке Југославије. Босна, са изузетком малог дела средње Босне и неких сличних енклава, означена је као српска, одн. Срби као њени становници.

Па и још доцније изашла је била у једном швајцарском илустрованом листу (нажалост нисам сачувао датум) једна веома компликована и ванредно стручно обрађена мапа Југославије (207). Ту су наведене и ”етнографске границе сваког од главних народа. Поједини народи су претстављени са људском фигуром, која по легенди означаје о коме се народу ради. Срби женском главом у народној Шумадијској (?) ношњи итд. Далмација је до Неретве означена као хрватска, а њој су прододати и неки крајеви западне БиХ (Ливно, Дувно, Љубушки итсл.). Сва остала БиХ, као и Црна Гора, означене су као део српског етничког простора. Муслимани нису дељени по фигури од осталих Срба.

Негде после Првог светског рата изашла је у Бечу ”Народна карта Југославије” (208) на разним језицима. Ја имам хрватску верзију, где се наводе ”Њемци, Мађари” итд. Преко целе Босне стоји ”Срби”.

(И та карта, као и остале овде наведене, стоје на расположењу онима који ствар буду стручно проучавали.)

VII.

Немогуће је замислити ове приказе заобишавши Јована Цвијића. Он је по општем схватању науке био мерило за опредељење етничких односа Балкана, и у картама и у тексту. Као у прошлом веку Лежан, Киперт и Петреман, у овом веку је он сматран као главни извор сазнања о тим појавама; његова дела су претстављала путоказ и главну подлогу даљег истраживања.

Јован Цвијић је имао више карата о етничким односима код нас. Ја их имам три, које се не слажу по опсегу, по начину претстављања, а можда и по неком мериторном детаљу. Једна је карта на француском, канда најстарија (209). Мислим да је она била прилог у његовој књизи "Балканско полуострво и јужнословенске земље". Друга, такође Етнографска мапа Балкана, јесте на енглеском језику (210). Свакако нешто доцнија мада у њој изречно стоји да је из књиге "Балканско полуострво"..."

У обе карте су сви Босанци означени као Југословени, у енглеској и по вери одељени. Али Цвијић има и једну трећу карту под насловом "Етнографска карта српске нације" (211), на француском језику је код мене.

У тој карти он је у БиХ оделио католике као нешто ипак засебно, али муслимане није. Има у њој чак линија докле на истоку БиХ допиру католици; даље на истоку није их било као насеља. Ту муслимане неспорно убраја у Србе, чак не прави ни неку малу диференцијацију; ни у чему их не одваја графички од осталих Срба (док то чини код многих других етничких група).

То је српски извор, али у исто време последња реч етничке картографије најновијег доба. Ту је Јован Цвијић сасвим конзенквентан својим тврдњама у књигама и расправама. А нико га озбиљан није ни покушао да демантује.

VIII.

Разуме се да ја располажем са још мноштвом српских "етнографских карата" рађених од нестручњака, махом у пропагандне сврхе. Оне немају доказну снагу, и мени напамет не пада да их овде користим. Мада су сто пута ближе истини него хрватске сличне карте, за научне циљеве оне нису употребљиве.

ЕКСКУРС: АЛУЗИЈЕ НА "ХРВАТЕ-МУСЛИМАНЕ"

Видели смо да је наука скоро једнодушна у признању српске народности бх муслимана. Разуме се: страна наука, непристрасна у нашим стварима, објективна колико је то у овим предметима могуће. Нема страног научника од ранга, нема стручњака по овим питањима, који би противно тврдио. Нарочито нема никога ко би бх муслимане прогласио за Хрвате.

То чине они сами, махом ненаучници и надринаучници, као нпр. Динко Томашић. При том су њихови "аргументи" такви да изазивају смех аконе гађење. Можда ћемо и томе проблему посветити мало више пажње у некој од следећих књига "Националних проблема БиХ". Не да оповргавамо немогуће "доказе", него да их разголитимо и изложимо смеху читалаца. То би било свега 20-30 страна, али не зна човек шта ће пре.

Какав је став наука према тим претензијама и фалсификатима заузимала, показаће најбоље пример највећег хрватског научника и неспорног ауторитета проф. Ватрослава Јагића.

Хрвати су прогласили били и Хусеин капетана Градашчевића Хрватом, па су то и неки странци били примили. Јагић у Архиву XXV, у приказу једне књиге Пољака Здјеховског о Хрватском Препороду каже изос. и ово (212):

"Већ уводне речи о Хрватској и Хрватству јако су субјективне и више поетске него истините. Кад нпр. проф. Здјеховски у јунаку романа "Змај од Босне" од Еугена Томића сматра да види један тип Хрватства, онда ће познаваоци хрватске историје да замишљено врте главом."

I.

Овде ћемо навести неке реакције бх муслимана на покушаје из прошлости да се они прогласе Хрватима. Јер бегови и аге, иако нису знали којој стварно народности припадају, знали су којој никако не могу да припадну.

Зато је њихова реакција била велика кад су за време Окупације католици, уз помоћ власти, почели били да на силу кроатизирају муслимане БиХ. А ево како је то текло.

Кад су се 17 септембра 1878 предали херцеговачки устаници аустријској војсци код Билећа, онда је настало међусобно приговарање ко је свему томе крив. Све то детаљно описује дописник новосадске "Заставе" од 24 октобра 1878. То су после пренели и цетињски "Записи" за 1937 (број 6), а ми преносимо из књиге Андрије Лубурића (214). Тамо при крају стоји: Тако се даље говорило о свачему, а између осталог један ће Турчин проговорити: "Валај, дивно ми је чудо како нас називају 'Рват', не знам зашто нас овако прозваше. Та познато је и ћораву да смо ми по народности Срби а по вјери Турци названи, зато што исповједамо турску вјеру, па не знам откуд знају ову ријеч 'хрват', ако није што смо се борили и хрвали за своју демовину, па нам као подругу наметнуше ови странци име Хрват, али да — ако и ово не буде за дуго."

Окупаторске власти инфлуенциране највише од Хрвата нису своју мисију никада напуштале, мисију кроатизирања БиХ. Пошто су знали да се превером муслимана не иде лако, покушали су да им наметну само народност хрватску. И то одма после Окупације. Маса католика импортираних и домаћих, који тек што су постали Хрвати, почела је уверавати бх муслимане да су и они Хрвати, сви од реда. Више од тога: почела их је проглашавати Хрватима не водећи рачуна о њиховом мишљењу.

А то је произвело револт, скоро у свим крајевима БиХ. Има још писаних трагова тога револта, и ми ћемо навести овде само један инцидент, који је у своје време изазвао велику пажњу на Балкану и у Европи. То је тзв. протест травничких бегова. Изнећемо шта је о томе саопштено у Американском Србобрану од 22 новембра 1954, јер је случајно тај лист имао на расположењу аутентичан текст протеста. Тамо стоји:

Године 1894 неки језуит је назвао босанско-херцеговачке муслимане "Хрвати-муслимани" у једном допису "Обзору" из Травника. Против овог измишљеног имена устају са огорчењем најугледнији босанско-херцеговачки муслимани, упутивши протестну исправку "Обзору" у којој кажу да су увређени и да се никада нису осећали Хрватима, па закључују да је такав назив исто што и клевета.

Пошто "Обзор" није хтео објавити ову исправку то су травничке аге и бегови замолили загребачки "Србо-бран" да то учини, што је овај и објавио у своме 72 броју за 1894 годину.

Но и после свега у "Обзору" је изашао један напис са интригом да су тобож Срби наговорили аге и бегове да учине ову исправку. Као одговор на овај нови напад освануше једног летњег дана по Травнику и многим босанским местима плакате са натписом: — "Нашим дин-душманима", у којима се у бираном садржају између осталог каже:

"Ми се не би освртали на ове лажљиве дописе, јер нам је свеједно шта арсузи о нама мисле и како пишу, али сматрамо својом дужношћу поново чисто и бистро изјавити да је она потекла од нас самих и без икаквог наговарања од које му драго стране.

"Ми мислимо да нема ни једног муслимана у цијелој Херцег-Босни, а ни изван ње, који ће језуитску увреду сматрати као нешто мало, већ као огромно, што нећемо ни кроз вијекове заборавити. А што дописник о нама муслиманима суди, не чуди нас ни мало јер се ми од језуите бољему и не надамо. Нијесмо ми "маздуми" каквим нас хоће свијету да претстави тобожњи жутокљунцац и "Обзоров" дописник, а у истину некакав жутокљун ђак који је сркао памет у овдашњој језуитској гимназији. Знамо ми добро предвидјети посљедице тога чина, те се не дамо ни на што наговорити.

"Ми до у најновије доба нијесмо знали ни за какве Хрвате, а од неког вакта почеше се некаква безбели научена дјеча звати Хрватима. Па да је то, ни по јада, него хоће ево да и нас старе назову тим нама непознатим именом.

"Ми их зато молимо, нека нас пусте на миру и прођу се лажи и клеветања јер ћемо иначе окренути дебљи крај. А сада завршавамо ријечима пређашње изјаве, да не само што нећемо имати са Хрватима и тамо њиховим језуитима никакве заједнице, него сматрамо сваког оног муслимана, који се ухвати у њихово коло, издајицом свога рода, вјере и племена."

Плакат је датиран у Травнику 24 августа 1894 године и носи ове потписе босанско-херцеговачких муслимана:

Адем Бег Хафизалић, Ислам Еф. Кајмаковић, Ђемси Бег Глухбеговић, Ахмед Бег Куленовић, Бећир Бег Сулејманпашић, Вели Бег Хасанпашић, Алишефки Еф. Јунусефендић, Дервиш Бег Хаџипалић, Ахмед Бег Глухбеговић, Мехмед Бег Бихчевић, Абдулкадир Хаџисулеј-

мановић, Омер Бег Хадијалић, Шикир Еф. Арнаутовић, Абдула Еф. Беџировић, Сулејман Еф. Кајмаковић, Омер Еф. Арнаутовић, Махмуд Еф. Арнаутовић, Мехмед Бег Крехић.

Реакција Хрвата је била страшна. Они су прешли у грдњу и срамоћење. Мостарски свећеник дум Франо Милићевић назвао је муслимане просто "поганима". То је тај исти поп који је у "Гласу Херцеговца" такође прогласио био муслимане Хрватима. Ови су се жалили на то котарском претстојнику барону Бенку, који је муслиманима одговорио да је дум Фране "будала, па као луду човјеку не треба му замјерити ма шта он говори." Итд.

То фратре и новопечене, као и импортиране Хрвате католике није спречавало да акцију продужују и даље. Стално су утеравали муслимане БиХ да су они Хрвати.

Њихова реакција се тада није могла сазнати. Неколико детаља је ту скоро саопштила канадска "Демократска мисао". Кад су једног старог муслиманина питали шта је, он је одговорио: "Кажу да смо њаки Рвати". Други, над су га уверавали да је Хрват, одговорио је да не може сваког дана бити Рват. Итд. Реакција је морала бити забуна и спрдња, што и заслужују такви насилни акти.

Тако се бедно завршило то принудно хрваћење муслимана за време Аустрије. Али кад је настала тзв. "Независна држава Хрватска", онда су просто декретом сви муслимани БиХ проглашени за Хрвате. Више од тога чак, проглашени су за "цвиет хрватског народа", и то од следбеника дум Франа који их је у своје време назвао поганима.

Овде не можемо "на ино" да не наведемо једну анегдоту, један истинити догађај у вези тога. У једној кафани Сарајева, где су се традиционално састајали "Турци", и која је тога дана била пуна а просторије непроветрене, осећао се познати источњачки задах. Уђе један муслиман који је важио као малоуман и са врата повика: "Ох како мирише овај цвиет хрватског народа". Отада су Хрвати избегавали овај назив!

А крајњи резултат видеће се из најновијег времена. Чим су се муслимани могли слободно опредељивати шта су, рекли су јасно и недвомислено да нису Хрвати.

II.

Школовани људи у БиХ били су већим делом од почетака овог века национално опредељени. Било их је и

Срба и Хрвата. Међу члановима Првог привременог народног претставништва Краљевине СХС било је скоро подједнако. После расцепа странке, велика већина народних посланика били су опредељени као Хрвати. Из тога Хрвати извлаче закључак да су сви бх муслимани заиста Хрвати. Закључак лажан и неправилан. Јер они нису никад у изборној агитацији истицали своје хрватство, нити су масе које су их бирале то знале. Оне су биле национално индолентне, или, као што каже муслимански писац садашњице Енвер Реџић (213, стр. 107): "Широке муслиманске масе остале су изван ових струјања".

Кад су хрватски промицбењаци изашли пред јавност са тим аргументом, нису ни сањали да ће их он после убити у главу. Јер после овога рата догађа се баш сасвим противно: скоро сви претставници муслимана у свим јавноправним и партијским органима декларишу се као Срби. Шта сада? И то је ново, свеже. С друге стране је очигледно да је "НДХ" оставила за собом такав срам и такву бруку, да се стиде и ње и хрватства они који би, можда, још као Хрвати били декларисани. Маса убица и зликоваца побегла је у иностранство. Они јесу Хрвати, јер их веже са Хрватима заједничко вршење злочина. Али да ће масе њих икада више следити, то је тешко могуће и замислити.

Има још једна консеквенција декларисања муслиманских народних посланика БиХ Хрватима за време Краљевине Југославије. Њу смо изнели у Канадском Србобрану од 15 марта 1956 под насловом "Јесу ли Хрвати били заступљени у југословенским краљевским владама". Он у делини гласи:

Хрвати стално истичу да нису били заступљени у владама Краљевине Југославије нарочито после 1926. Али у исто време увек тврде да су Муслимани Босне и Херцеговине Хрвати и да се већина посланика Југословенске муслиманске организације определила национално као Хрвати.

Истина је то што тврде за народне посланике Муслимане. После раставе са Карамехмедовићем већина посланика у Југословенској муслиманској организацији се изјаснила за хрватску народност. У првој Народној скупштини, после Уставотворне (где је било много Срба Муслимана) од 18 чланова Клуба 17 се изјаснило као Хрват, сви осим Мехмеда Спахе. Истицали су се највише Халидбег Храсница и Шефкија Бехмен. После их је било све мање, а више неопредељених па чак и

Шефкија Бехмен није хтео после да чује за хрватство. (Многи то сматрају утицајем Мехмеда Спахе, који је са Бехменом био најбољи пријатељ.) У последњој скупштини био је приличан број Срба. Али већина, ”на челу” са Куленовићем изјаснила се и тада као Хрват. Куленовић је чак постао њен шеф.

Да пратња тих посланика није хрватска, да то није било његово бирачко тело, доказали су последњи пописи у комунистичкој Југославији. Ни три процента Муслимана нису били Хрвати, а девет процената су се изјаснили као Срби.

Али сами посланици су били већим делом Хрвати. Они су пак учествовали у свим владама Краљевине Југославије, подразумевајући ту и диктаторске. Дакле, Хрвати су били заступљени у тим владама, бар преко Муслимана, које су после прогласили за цвиете хрватског народа, а за које су увек тврдили да претстављају праву вољу муслиманског живља Босне и Херцеговине.

Сад Хрвати морају да ревидирају своје гледиште: или да се одрекну Муслимана или да признају да су ипак били у владама заступљени. Један члан те владе је чак директно из југословенске краљевске владе ускочио у разбојничку павелићеву владу, постао њен потпретседник.

Пред тешком дилемом се Хрвати налазе. Али је то случај увек кад се стварност фалсифицира. А стварност је двоструко неповољна за Хрвате: Јер су они заиста били заступљени у краљевским владама Југославије преко неких Муслимана, а ови Муслимани нису претстављали право национално расположење својих посланика.

**ПОГОВОР:
НАЧЕЛНО О ПРЕДМЕТУ РАСПРАВЉАЊА
У ОВОЈ КЊИЗИ**

I.

СТИЦАЈЕМ прилика принуђен сам да дам неколико објашњења и оправдања поводом појаве ове књиге и њеног садржаја.

Већ код изласка прве моје књиге ”Чија је Босна” било је са југословенске (југосрпске) стране приговора. Тако је Радоје Л. Кнежевић у својој ”Поруци” (штампаној хрватски) од 1 августа 1955 написао да ”са политичког гледишта, књига г. Костића, као ни слични написи на хрватској страни, не погађа циљ. Проблем БиХ, са којегод се стране посматрао (југословенске или уже племенске) зависиће у крајњој линији не од оваквих књига; он ће бити решен вољом живог народа који столећима насељава и својим знојем натапа ту етнички најчистију југословенску покрајину.”

Читаоци су запазили да је то чиста демагогија, чак најчистија југодемагогија. Зато ће се на тај став одговорити доцније, кад се буде — ако Бог да — на крају укупног дела о БиХ износило све за његово оправдање. Овде само о националној припадности муслимана БиХ. По ставу г. Кнежевића, националне проблеме уопште не треба третирати публицистички, јер ће народ сам, и без тога, знати шта да ради. А он је сигуран да ће се народ питати (као што се питао и 1941, 1945 итд.).

Само г. Кнежевић није навео чему служи њихова југопублицистика и да ли од ње зависи наша будућност. Но оно последње је најбоље: БиХ су ”етнички најчистије југопокрајине”. То би значио да је ту сав народ као један човек, да нема дивергенција, да нема анимозности, да нема неслагања, да ће се наћи решење које ће све задовољити и које ће сви примити без предомишљања.

У ствари не постоји покрајина у Југославији, не постоји у Европи, где је становништво идејно и политич-

ки разноврсније и сасвим опречно. То ће бити засебно третирано у једној од намераваних и најављених књига (Последице верске испремешаности БиХ). Не само што се збивало пре више деценија или векова, већ у наше доба показује да ту никакве солидарности интереса између разних етничких група нема.

Рашчишћавање појмова које моје књиге врше не може никако да шкоди. Шкоди само онима који не желе да народ дође до изражаја као што је више пута у историји нашег јадног народа вршено (последњи пут 27 марта 1941!).

И други југолист, опет штампан хрватским словима, "Наша Реч", замера и писцу ове књиге и католичком свештенику Драг. Камберу што исправљају јалово питање о народности бх муслимана, односно (не сећам се текста мада га имам негде забележеног) што пледирају сваки за своју народност. Тиме хоће само да се чисте (или тако нешто) од своје прошлости.

Пошто је ово већ било написано, ја сам нашао у својој архиви један осврт на то писање, један мој допис чикашкој "Слободи", који је изашао у том листу 7 децембра 1955, па ћу га текстуелно пренети (на тај начин се увек добива најбоља слика онога што се збило). Тај чланак у целини гласи:

"Наша Реч" се из петних жила напела да докаже да босанско-херцеговачки муслимани нису ни Срби ни Хрвати, и у једном свом напису (број 67) прави овакав фацил: "Све што се иде даље у историју, све се јасније види колика је заблуда са хрватске или српске стране присвајати данас босанско-херцеговачке Муслимане. То могу само залудни емигранти који мире своју савест из времена окупације, било то Камбери или Лазе Костићи".

Ајде, да им не останем дужан. Што се тиче савести из времена окупације, и моје и њихове, о томе ћу говорити на другом месту. Овде мало о Муслиманима.

Пре свега, ја нисам никад тврдио да су босанско-херцеговачки муслимани Срби, а још мање Хрвати. Ја то нисам тврдио из простог разлога што ја нисам стручан и компетентан да о томе говорим. А свашта ја не могу бити: толико их је много у емиграцији а људи око "Наше Речи" у томе предњаче, да ја немам никакву вољу да им се прибројим. И пошто нисам стручан, моје мишљење по овој ствари би било равно нули. Зато га и не износим.

Ја сам износио туђа мушљења, људи од политике и науке. Међу њима је било такође нестручних, али је

било и сасвим стручних лица. На пр. проф. Лежан је био један од највећих етнографа прве половине прошлог века и најбољи познавалац етничких прилика Европске Турске. Ту су и сви највећи слависте тадашњег доба. Итд. Ја сам пренео њихова мишљења не додајући ни слова свога.

Али ја признајем да је отада наишла нова наука, са новим истраживањима и резултатима. Највећи претставник те науке, најпозванија и најкомпетентнија личност на том пољу био је професор Јован Цвијић. Нико боље на свету није знао тај проблем од њега, ни пре ни после њега. А његово научно име је уопште толико, да га чак и сами чланови редакције "Наше Речи" сматрају за ретку светску величину Срба.

Е, лепо: тај исти проф. Цвијић је јасно, отворено и категорички, на више места, тврдио да су босанско-херцеговачки муслимани Срби и неоспорно само Срби. То су тврдили и други наши научници: Љуба Стојановић, Стојан Новаковић и други. Али је то тврдио и Цвијић. И њему се не може пребацити "савест из времена окупације" и залудност емигранта. Што ти људи њему не пребаце шта је он говорио и с њим полемишу већ импутирају другима што нису рекли. Лепа је то савест!

Југоштампа међу Србима у емиграцији није многобројна, али и остали њихови органи су са негодовањем **бележили** што сам ја износио податке у корист српске Босне, међу њима о народности муслимана. Тако је о тој књизи критички писао и Радмило Грђић у својим краткотрајним шапирографираном билтену "Демократска Мисао". Југосрбима никако не иде у концепт истицање српства Босне и Херцеговине и изношење доказа о томе. Пошто не смеју ништа да одбију и не могу ништа да демантују, прелазе на јаке "аргументе": "то је узалудан посао", "то је јалов посао" итд. Чисти облици дефетизма.

Ако је ово јалов посао, онда су, свакако, биле јалове и расправе из доба Анексије Јована Цвијића, Божидара Марковића, Мирослава Спалајковића, Миле Павловића-Крпе итд., које су, уосталом, биле веома слабе и празне (што ћу ја на другом месту доказати), јер су биле импровизиране. Па ипак их је српска публика примила са одушевљењем. Јер тада није било југодефетизма.

Нико није казао. Те су ствари сувишне, јер ће народ да о томе одлучи. Да ли је заиста одлучивао народ 1908, кад су се та дела појавила? Они су имали и ма-

теријалну и моралну награду за та дела, која ни један грам нису важила у тадашњој констелацији, а ја грдњу!

Што се тиче залудних одн. "доконих емиграната" којима се као оспорава право да расправљају питање чија је Босна, те су замерке интересантне за упознавање менталитета извесних кругова "српске" емиграције. Ако један научни радник, који се и пре рата бавио и сад бави скоро искључиво науком, ако он нешто научно расправља и на основу научних резултата утврђује, он је "докони емигрант", а они који никакве везе са науком немају, они се претстављају као објективни, непристрасни арбитри. А шта би могао радити један докони научни радник него истраживати на пољу науке, оно шта је стално радио? Монопол научног рада не постоји ни за кога, али се најмање може замерити ономе да ради на науци, који се деценијама ничим другим ни иначе није бавио. А ако његови научни резултати иду у прилог Српству, онда му тек треба захвалност а не прекоре изражавати.

Ето већ и због таквог става "наше" тобоже "елитне" штампе у "српској" емиграцији, мора се нешто више рећи о побудама за писање ових дела, а посебно о потреби и корисности тих дела. Овде само о делу које износи мишљења о националности бх муслимана; у неком доцнијем је предвиђен општи став према свим "критичарима" и опште образложење и оправдање укупног опуса.

II.

Сад конкретно на предмет расправљања. У часопису "Слободна Југославија", који излази у Минхену, налази се на крају трећег броја (децембар 1955) приказ једне књиге о становништву Југославије, коју је издао амерички (вашингтонски) Пописни биро у редакцији Мајерса и Камбела. Приказ носи наслов "Југословени у свијетлу бројева", а потписан је иницијалима З. А. Јамачно је то један од уредника часописа о. Зденко Антић. Приказ је дат у отменој, академској форми.

При крају приказа, рецензент замера писцима што босанско-херцеговачке муслимане сматрају Србима. Он дословно пише: "На стр. 14, у историјском уводу, аутор приписује босанским муслиманима искључиво српско поријекло. Оспоравајући ово, ми не тврдимо да су босански муслимани искључиво хрватског поријекла; у периоду исламизирања БиХ (конач XV вијека) није

постојала у данашњој форми национална свијест ни код Срба ни код Хрвата, а још мање код ондашњих Бошњака. Аутор чини исту грешку на страни 55, када у једној табели уврштава данашње босанске Муслимане у Србе, иако се они као такви у својој већини нису до сада изјаснили.”

У истом смислу, иако независно од ових америчких статистичара, изјашњавају се и лондонска ”Порука”, и париска ”Наша Реч”, донекле и ”Демократска Мисао” из Канаде. Сви хоће да кажу: Још се не зна шта су национално б-х Муслимани.

И стварно су ови Муслимани сад у формирању своје националне свести, у једном стадијуму преиспитивања и утврђивања својих народносних осећања, у етничком ”опредељивању”.

Али то не значи да етнографија мора да учини један вакуум кад дође до б-х Муслимана, да направи паузу или да их мимоиђе. Јер постоје два мерила за одређивање народности: објективни и субјективни. До прошлог века постојао је само објективни критеријум, који се у науци делимично протезао кроз цео XIX век. Тек тада се развила у највећем делу Европе национална свест и формиране су многе народности независно од државних граница. (Раније је та независност била скоро непојмљива сем код Срба, за које се може рећи да су међу првима у Европи образовали своју народност на субјективној бази без обзира на државне границе. Но о томе не може сад бити овде реч.)

У исто време настала је и модерна Етнографија, која је хтела да установи размер и размештај свих народности, нпр. Европе или појединих региона одн. етничких група Европе. Тада је настала прва Словенска етнографија, чији су протагонисти били Чеси и Словенци: Добровски, Шафарик, Копитар, Миклошић итд.

Ови научници нису могли испитивати становништво под Турском, али ни иначе, шта осећа, већ су на основу историјских, језичких и других научних мерила сами одређивали етничку припадност појединих популационих група. И њихова гледишта су сматрана скоро свetim, па их је сва европска наука без поговора прихватила. И кад су почеле званичне (”административне”) статистике да делују, ове су етничке односе базирале на истраживањима стручњака. У колико се тицало Словена, на истраживањима баш поменутих слависта.

А они су сви без изузетка, сав научни свет Европе без икакве разлике, босанско-херцеговачке Муслимане

уврштали у ред Срба. То су, истина, радили не питајући ове Муслимане, не питајући ниједног јединог. Но што би било да су их питали? Ови би сви одреда рекли да су Турци. Ни ту не би било никаквог изузетка.

А да ли би етнографи смели да те људе уврсте међу Турке? Каква би изгледала њихова Етнографија? Морали би казати да има не само туранских и сличних Турака него и словенских. Међу Словенима би нашли још једну народност: — турску! Ето баш пример б-х Муслимана које ове присташе некомпромисног субјективног мерила најбоље демантује.

И да ли се смело очекивати од етнографа XIX века да пишу: Има још једна словенска народност, коју не умемо да одредимо, и морамо чекати другу половину XX века, или чак неки доцнији период да је утврдимо, а сам ромејски цар Константин Профирогенит је у X веку износио податке о Србима и Хрватима, и никога другог није пронашао на територији о којој је реч.

Сви слависте XIX века омеђивали су и српску и хрватску етничку територију, и ниједном, ама баш ниједном, није напамет пало да у Босни види Хрвате. Утврдили су тамо Србе и то је сва светска наука примила без икакве ”промицбе”.

Па и данас стање није много друкчије. Истина да већина, огромна већина б-х Муслимана није још национално одређена, да се колеба, да не може нити лако напустити своје турске осећаје нити прихватити нове, каурске. И Етнополитика мора тиме рачунати. Али Етнографија мање или чак никако. Као што није ни некад много давала на турско расположење Муслимана Босне и Херцеговине, ни сада Етнографија не може да чека док се ови реше које су народности, док национално дођу себи.

Она их сматрала Србима у објективном смислу речи, јер резултате науке XIX века није нико могао да поколеба до дана данашњега. На хрватску промицбу наука не даје ништа, ама баш ни турску пару. Ови подаци америчких официјозних статистичара то најбоље доказују.

Позната је ствар да је Венијамин Калај хтео да створи босанску народност. Да ју је створио, тадашња званична статистика би све Босанце и све Херцеговце означила као Босанце по народности. Ко би други могао да народ пита мимо те статистике?

Код водећих комуниста Југославије била је такође тежња да се створи босанска народност, јер су свакој

републици хтели да дају и одговарајућу народност. После су одустали од тога само у питању Босне, пошто су се Хрвати (Броз, Шубашић итд.) томе успротивили; они су сматрали да се нове народности имају образовати само на штету Срба а никако Хрвата. Но шта би било да су они образовали босанску народност? Сви би се Босанци и Херцеговци поделили као такви, сви без разлике. Јер ако би неко покушао да буде ”диверзант”, брзо би био послат на други свет. Па, и да су комунисти само образовали босанску народност а дозволили становништву да се слободно опредељује, било би ипак неколико десетина хиљада лица која би се декларирала као ”Босанци”. Би ли то морала Етнографија да усвоји?

Г. Кнежевић каже да је БиХ ”етнички најчистија југословенска покрајина”. А шта би казао кад би попис изнео нпр. 20% ”Босанаца” и 80% Небосанаца? Лако је фразе набацивати, али научни радник мора да води рачуна о свим консеквенцијама. Он би утврдио да је у питању фалсификат сличан оном ”црногорске народности” (мада има и ту лица која су то свесно прихватила а проценат тих лица не може да се утврди док се не би пружила пуна слободна опредељења). То су само примери да се види колико је ствар компликована и како се не сме фразима да решава. Фразе имају сугестивну моћ на масе (на ”безсловесне масе”) и што више те моћи имају садрже мање истине и научне вредности! На тај клизави терен ја се не спуштам.

III.

Мишљења изнета о народности или ”раси” наших муслимана обично су веома кратка: по једна реченица или две. Ниједан писац не износи доказе, већ само тврдње. А за то је потребно само неколико речи. И заиста, код сваког писца се налази само по неколико речи о овом питању: проста тврдња да су бх муслимани Срби, или чак ни то већ њихов помен као Срба, сматрајући да то није потребно никакво доказивати. Према старом правном и логичном правилу: *Notoria non egunt probatione*: оно што је ноторно — сасвим познато — не треба да се доказује.

Зато је књига испала невелика по обиму. Испала би далеко мања да ми нисмо вршили повезивања, давали објашњења, упућивали на сличне или контрадикторне изјаве, одмеравали понекад снагу тврђења.

То је све редакцијски посао. Мериторне изјаве нисмо ни најмање алтерирали: оставили смо их увек онакве какве су дате, какве су први пут објављене. Разуме се у преводу страних текстова. Тај превод је највернији што се да замислити. Бар смо се трудили да такав буде. Никакве измене, никаквих тежих или блажих израза, најмање каквог монтирања. Стручњак треба да говори непосредно. Највећим делом је то странац, који опет треба да говори што непосредније иако са уметнутим преводом.

Само тако ова књига има и научну и практичну вредност. Без тога не би имала никакву (сем агитациону и то оне јефтине агитационе технике, каква нашем свету није страна). Мени су Црногорци више пута примећивали: преписује туђе ставове и сматра се књижевником. То износе људи који хоће да играју улогу у нашем интелектуалном животу. Ово ипак не сме остати без одговора. Он би гласио овако: Само оно што стручњак, у првом реду странац, о нама изнесе, само се то научно броји, само то има снагу аргумената. Оно што бих ја сам изнео, то је равно 0, а што би изнели ови Црногорци, то су 00 (две нуле). И још нешто, кад сам већ изазван: Сви Црногорци у емиграцији, заједно да се скупе, не би често могли да "препишу" само једну страну ових "преписа", јер им недостаје и знање језика, и објективност, и акрибија научног радника. Зато је ово требало рећи и желим да га никад више не поновим.

Баш та краткоћа књиге је омогућила да учиним све ове опсервације, које имају важности и за остала наша дела.

Но и поред малог обима књиге, морам рећи да она садржи можда десет пута више података ове врсте него што их је имала књига "Чија је Босна", кад су се ови наши подаци први пут појавили и изазвали живо интересовање код српске емигрантске публике. Оно што се тамо нашло, унето је највећим делом и овде, али оно, као што рекосмо, не чини више од 10% садржаја ове књиге.

Тако је ствар употпуњена. За разлику од I и II књиге о Босни (Верски односи и Етнички односи) где је материја скоро до краја исцрпљена, овде то није случај. Баш што се не ради о засебним делима, у којима би се према наслову могло очекивати да се налазе подаци о народности одн. "раси" бх муслимана, тих помена мора да има знатно више. Успут се налазе, или у само неком узвику, у некој узречици итсл. Зато има изгледа да се

одваквих података нађе још мноштво. Не од веома компетентних личности, и не у штандардним делима, али ипак на интересатним местима и од не сасвим безначајног лица. То се може и доцније урадити. Друге личности би могле продужити где смо ми стали. Имаће основу, распоред, начин прикупљања и начин излагања већ готове. Биће им лакше него кад је у питању пионирски рад, какав смо ми преузели. У земљи ће то бити лакше него у иностранству. У културним центрима иностранства лакше него у једној варошици где ја живим и дедам. Уопште у Швајцарској има веома мало података о нашем народу. У Бечу, Пешти, Берлину, Москви па чак и Минхену има далеко више.

Могу се чак навести и новински извештаји, нарочито нпр. поводом устанака у Херцеговини и Босни, поводом Сарајевског атентата, поводом хрватских злочина у БиХ итд. То би било много корисно и веома целисходно. Ми нисмо имали ни времена ни воље за то. Хтели смо науку непоменути и непоменути да дамо.

И белетристика би се могла употребити. Од наше нпр. Иво Андрић, али и многа страна. Ни то нисмо ни могли ни хтели обрађивати. То би могао и неко други са потребним способностима и са вољом да жртвује своје Народу много хиљада сати без икакве накнаде. Тај би могао после и мени са правом да пребаци да сам нешто изоставио. Остали немају то право.

IV.

Читаоци ће видети каква једнодушност науке влада у погледу декларисања народности бх муслимана. Једна пуна, могло би се рећи, ”општа сагласност стручњака”: *communis opinio doctorum*. Једва има ниансних отступања, контроверза никако.

У својој књизи ”Јужнословенско питање” најважнији хрватски политички писац др. Иво Pilar (исеудоним ”Л. фон Сидланд”) жалио се (хрватско издање стр. 301) да ”на страни Срба бијаше службена знаност, према којој су заправо Срби сви они који говоре штокавски”. Стварно је то било доминантно гледиште науке после Миклошича, али не онако једнодушно као ово: да су бх муслимани Срби. Овде нема против-мишљења, нико то не покушава од компетентних страних писаца да спори. Уосталом сви су бх муслимани штокавци (иако има међу њима икаваца, али не чистих и не потпуних). Ако је наука данас розводнила тврдњу

да су сви штокавци Срби она је остала доследна у тврдњи да су сви бх муслимани штокавци Срби.

Истина, ми смо уносили мишљења погодна за Српство, гледишта да су бх муслимани Срби. Али је других једва и било, практично их нема. До образовања Југославије скоро никако, па и од тада постоје само сасвим усамљена тврђења о српско-хрватским или југословенским муслиманима БиХ. О чисто хрватским ни помена, сем самих хрватских писаца (Пилара, Клаића итд.) и можда неког бечког хофрата плаћеног од њиховог заједничког Министарства финансија, под којим су се ове покрајине налазиле.

Нема других гледишта и то у тако шкакљивом и на први мат сумњивом питању. Тврдње да су бх муслимани Срби јављају се и дан дањи, на свим континентима и у свим државама. Имамо их из сасвим последњег времена, из Москве и из Вашингтона, и то такорећ официјезна гледишта меродавних фактора.

Разуме се, требало их је пронаћи. Стотине, хиљаде, и много хиљада сати требало је за ово утросити, јер писац верује да оно може бити Српству од користи (свакако милион пута више него разне "Поруке", "Демократске Мисле", "Њихове речи" итд.).

V.

Становништво о коме је реч обележава се по вери. То је логично и друкчије не може да буде. Пошто немају неспорно одређене националности, вера им остаје као једино "етничко" обележје (које их од других етничких група дели).

Само се поставило питање и како ту веру називати. До I светског рата свако је веру називао мухамеданском, а њене припаднике мухамеданцима. Ја уопште нисам ни сањао да би ту могло бити неке замерке. Случај је хтео да сам био присутан на једној седници Првог привременог народног претставништва у Београду кад је узео реч рахметли др. Мехмед Спахо и оштро осудио оне који их зову мухамеданцима. "То би било као кад бисмо ми хришћане звали Исусовцима", узвикнуо је народни посланик Спахо. (Не сећам се тачних речи, али је ово смисао.) И мени је тада постало јасно, а свакако и многим другим, зашто присташе Мухамеда у Босни хоће да се према вери, а не њеном творцу називају. Отада је преовладало и код нас називање муслиманима, и ја са своје стране ове вернике друкчије не називам.

Али страни писци говоре чешће мухамеданци него муслимани (чак је реч муслимани некако неприкладна за романске и германске језике, већ се пре налази израз "поклоник Ислама", "присташа Ислама" итд.). Сад, где сам ја нашао израз мухамеданац, ја сам га и у српском језику тако пренео. Друкчије не сме да буде а да се не нађемо на терену извртања или чак фалсификата. Ја молим наше муслимане, кад ово читају, да тако и текст схвате. Ја нисам био овлашћен да мењам изразе првобитних писаца, оних чије текстове преносим.

Мислим да је још евидентније да га не могу цитирајући српске писце, нарочито Цвијића (али и друге), њихова наименовања да мењам. Цвијић говори најчешће мухамеданци, понекад "поисламљени Срби" или "мусломани" (не муслимани), што је јамачно грешка, јер се не каже ислом већ Ислам. Али ја не смем да исправљам, не само великог Цвијића (који је и у начину изражавања, у језику био велик), него ни најмањег писца. Нажалост, мене често мењају типографи или редактори збирка (нпр. др. Урош Станковић): ја пишем Порфирогенит, али Хрвате (нпр. Шишића) цитирам Порфирогенет, како је он написао. Др. Станковић онда исправи свуда у Порфирогенет; хоће јединство израза, и онда ја испадох Хрват. То је исто чинио са речју Мацар, коју је, према једном хрватском цитату, свуда заменио на Мађар!!

VI.

Сад већ не можемо избећи питање да ли је ова књига, да ли су сличне књиге, уопште корисне и целисходне. Тим пре што то г. Радоје Л. Кнежевић категорички негира.

Ја не мислим, нити ико паметан то мисли, да ће после појаве ове књиге, чак кад би она и дошла у руке бх муслимана (а све ће се чинити да она у те руке не дође), да би, чак и тада, муслимани БиХ појурили у српски фронт и себе прогласили Србима. Ниједна књига то не може постићи. А за преоријентацију националну потребни су деценији ако не и векови.

Али да би ова књига остала без икаквих резултата, ни то није много вероватно. Бх муслимани се налазе у стадијуму националног детерминисања, које се може одуговлачити али не може сасвим изоставити. Не могу они вечно остати ни "Турци", ни "Муслимани" по народности, а не могу ни "Бошњаци", јер то неће ни Срби

ни Хрвати б-х да буду. Кад-тад, они ће морати да се национално "определе".

Том приликом ће разни моменти играти овде улогу, и ми чак не можемо знати коју. Али мало разбистравање појмова неће шкодити.

Да се потсетимо на једну аналогију. Средином прошлог века било је актуелно на Приморју национално опредељење католичког становништва, које до тада није знало какве је народности. (Православни Срби су то знали.) Већином су се сматрали "Далматинци", а сва интелигенција је говорила италијански. Дубровчани, пак, нису хтели да буду Далматинци, него већином "Дубровчани", или — још боље — "Рагузеи". Одједном је настао вал у процесу национализирања и Далматинци се определише за Хрвате. Дубровачка, пак, интелигенција за Србе. Ја сам о томе писао у свом делу "Католички Срби" ове исте збирке. Међутим, како је до тога дошло ја тамо нисам написао. Немачки историчар Јохан Кристиан Енгел је на почетку XIX века (још 1807) издао своју Историју Дубровачке републике, у којој је он тврдио да су нови Дубровник населили Срби околних предела (Захумња, Конавала итд.) и да су сви ови Словени, мада католици, уствари Срби. То су доказивали и други историци, и српски и страни. Енгелово дело је после превео каноник дум Иво Стојановић, преводник и вођа дубровачких Срба. И други, кад су чули да у њима тече српска крв, пригрлише српску народност. Сва елита је била српска и само је Југославија проиграла ту тековину.

Неоспорна је ствар да ће понеки муслимани БиХ, кад дозна да је по строго научном критерију српског "подријетла" и сам се одредити као Србин. Не сви, не чак ни маса, али многи свесни појединци. У сваком случају неће нико престати бити Србин кад ово прочита. Штете не може бити, а користи може.

Напоследку, ова књига има, поред позитивног, и један негативан циљ. Позитиван: да, уколико је могуће, врати извесном броју бх муслимана националну свест, да му ту свест врати у буквалном смислу. То значи да увиде шта су, да запазе да су заиста национално оно шта су, да буду свесни своје народности. Негативан циљ је да их отстраши од Хрвата. Ваљда ће неко ко колеба, читајући моје књиге и увидевши да су му стари били Срби, да у њему тече српска крв, ипак мало застати и размислити да ли да се декларише као Хрват и приђе нацији која његове истокрвне земљаке хоће да утамани.

Бх муслиманима се неће више моћи да намеће народност, то је ван сваке сумње. Али Хрвати то чине свакодневно. Сви Хрвати, скоро без разлике, и при свим приликама. Крњевић то стално понавља, да друге не помињемо. То они шире и кроз светску штампу, нарочито у њиховим публикацијама на светским језицима. То они тврде, не да би показали шта муслимани хоће (ови хоће најмање да буду Хрвати), већ шта мора да буду. Они би их стварно присилили да то буду у својој држави.

Нека ми је дозвољено још и ово рећи: Шта би било кад би Хрвати имали сличне доказе и изјаве ”знаности” за себе? Да их имају половину, десетину само? Они би то пренели у своје књиге (кад би још нашли човека који би то бесплатно купио, као што га Срба имају), они би то превели на све светске језике, они би чинили такву ”промицбу” да би нама памет стала. Кад Србин хоће да публикује у корист свога народа резултате труда од деценија, он бива нападнут. Од Југословена директно, од Црногораца индиректно. И једни и други не желе јамачно да се Српство толико истиче.

Ми овде доказујемо да сва светска наука изриче сасвим супротно гледиште Хрватима. Овде се пружају аргументи, велики и по броју и по својој снаги (аргументацији, или личности од којих потичу).

Све се то да у једном датом моменту превести на страни језик који изгледа најпогоднији. То се да ставити и иначе на знање лицима која буду меродавна да о томе одлучују. Нпр. страним експертима или члановима какве међународне конференције. Ако би то били Енглези на које Хрвати врше утицај, или католичке земље на које Ватикан врши притисак, било би често ефикасно да се покаже шта најкомпетентнији научници тога народа тврде. Тешко би ови игнорисали своје стручњаке.

Респективни ставови се дају превести за неколико дана, или чак неколико сати. Али да се пронађу требају десетине година.

Ето, прошло је скоро сто година од појаве бх проблема, близу 90 година од Окупације, и то није нико чинио. Ни у својим земљама, где му је све стојало на расположењу, а камоли у иностранству, у туђини, у збегу. Без ичије помоћи!

Ако писац односно прикупљач предње збирке не заслужује за то похвалу, сигурно не заслужује ни пре-

коре. Он чини и овде, као и иначе, само оно што му национална дужност налаже и научна свест допушта. У својим књигама за које он сноси сву одговорност, он сам одлучује ли је нешто у корист или на штету Српства. Нико на њега не може утицати да се повинује његовом суду.

С друге стране, овако сакупљених података нема нигде у свету и, ако један странац хоће да о проблему стручно пише, наћи ће код мене неслућену литературу баш на страним језицима. Нарочито ако се буде радила докторска теза, а баш ова књига може изазвати једну такву тезу. Не би било први пут да ја странцима послужим као скупљач литературе на њиховом језику.

Они "Срби" који осуђују појаву ових дела, нису само демагози, већ и дефетисти.

Да је било потпуно слободно опредељивање 1948, приликом првог пописа у комунистичкој Југославији, несумњиво би се такође много Муслимана декларисало као Турци. И још данас, мада је тај број сваког дана све мањи. Они не знају, субјективно, шта су, они су у стадију "опредељивања" који може трајати годинама и деценијама, чак и више. Наука неће то читаво време да чека, најмање пак да очекује акте власти који народност опредељују. И, у оскудици других поузданијих инструмената, она прибегава за резултатима етнографије објективно утврђеним.

Истина да народи имају права да ју субјективно опредељују без обзира на резултате науке. И може се десити да муслимани не усвоје у већини српску националну тезу. Претпоставимо то теориски. Ипак не би то значило да је наука досад била на погрешном путу. Она је нпр. становнике сремских села Хртковци и Никинци, далматинског села Арбанаси итд. означавала као Арбанасе, а ови временом постадоше Хрвати. Па ипак су они били чисти Клементи. Или Немци, Пољаци, Маџари и какав све још милет Босне означаван је својим правим именом. Што су они данас Хрвати, то само показује из чега се све Хрвати састоје, али не да је наука била на погрешном путу. Ако бисмо стали на противно гледиште, или би етничке етнографије nestало, или би морала да код сваког народа каже "Припадност ће бити доцније опредељена", одн. "Овде не смемо ништа казати док не чујемо наше "руководиоде", у првом реду Мошу Пијаде и Милована Ђиласа (ово је писано пре десетак година, кад су оба ова руководиоца била у функцији и кад је Милован Ђилас опредељивао ко сме

бити Србин; затим Броз, Кардељ и др.). Да ли би онда наши Југословени рекли да се народ питао?!

По чистом субјективном гледишту, које је најбоље формулисао Ренан: нација, то је свакодневни плебисцит. То је била једна теорија ад хок, потребна Французима. Али, кад би била усвојена уопште, онда би потпуно одзвонило и Етнографији и Етнополитици. Онда би нпр. Немци имали право не само на Босну и Херцеговину него и на целу Југославију, све у нади да ће се Срби, или још пре Хрвати и Словенци, с временом признати као Немци. Не може се све препуштати накондом опредељењу, јер би онда хаос био несавлађив. И људи који овакве поставке чине морају унапред о свему томе водити рачуна. У томе је суштина науке: предвидети све ситуације које могу да наступе из једне тврдње. Ту је и смисао научне одговорности.

Ако се усвоји Ренанова теорија о нацији као вечном плебисциту, онда тек не би могло питање Босне никако да се реши. Откуда да се баш један моменат у историском развоју, једна етапа сталне мене узме као меродавна. Ако је то дозвољено, што да се узме 1918? И о томе свему морају рачунати они који постављају принципе. Само је наука кадра да поставља принципе, а наука мора да гледа и да види далеко.

Баш што се тиче б-х Муслимана, нигде друго нема наука више права да надомести субјективне изјаве него овде. Јер, да се разумемо. Етнографија не сме да се служи том терминологијом којом се државна администрација служи. И за њу може не бити спорно оно што је за само становништво спорно. Она, најзад, не може да чека деценијама или вековима, док се сви могући б-х Муслимани "определе". Кад се определе, она ће их сврстати тамо где су се определили, а догле определиваће их сама. Данас су се тобоже и Црногорци, по указу Ђиласа и комп., определили као народ друкчији него Срби. Мора ли то наука да прихвати? Мора ли Етнографија сада рећи да су сви досадашњи научници који су Црногорце уврштавали у Србе били на погрешном путу?

Јован Цвијић је на неколико места тврдио да је у Старој Србији до 1912 било доста "поарнаућених Срба"; негде је говорио о "поарбанашеним". То је прво објавио у свом пледоајеу излаза Србије на Јадранско море, и то у тада најзнаменитијој географској ревији света (Петерманс Митајлунген). Нико се није нашао да томе противуречи. Јер је то био Јован Цвијић. (После Рата је ова расправа преведена на српски у "Гласнику Гео-

графског друштва” Београд). И Државна статистика Краљевине Југославије је пронашла много Арбанаса који српски говоре. Па зар је забрањено, или научно некоректно, говорити о српском пореклу ових лица, о Србима у објективном смислу речи?

Народност, субјективно схваћена, може се заиста и мењати, али то не значи да наука не сме да је утврђује и независно од тога, на основу својих критерија који се не смеју пренебрегавати.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Leopold Ranke, Die Serbische Revolution, Hamburg 1829.
- 2) Leopold von Ranke, Gesammelte Werke. Band: Serbien und die Türkei im XIX Jahrhundert. Leipzig 1879.
- 3) Jacob Grimm, Kleinere Schriften, IV Band, Recensionen und vermischte Aufsätze, I Theil, Berlin 1869, S. 198.
- 4) Jacob Grimm, Wuk's Stefanowitsch Kleine Grammatik verdeutsch und mit einer Vorrede, von J. G. 1824. — V. takodje zbirku pod 3, Band VIII, str. 112.
- 5) J. G. Kohl, Die Völker Europas. II ergänzte Ausgabe von B. S. Berendsohn. Hamburg 1872.
- 6) L. v. Südland, Juznoslovensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja. Preveo Fedor Pucek. Zagreb 1943. Izd. Matice Hrv. Nemacki original završen januara 1917, a stampan u Becu 1918 pod naslovom: Die Südslavische Frage und der Weltkrieg. (Pisac je skriven pod pseudonimom; njegovu pravo ime glasi Dr. Ivo Pilar).
- 7) Karl Braun — Wiesbaden. Wilhelm Gerhard's Gesänge der Serben. II Auflage. 1877. S. 34.
- 8) In der Zeitschrift “Das Ausland”. 30-31 August 1852.
- 9) A. Leist, Serbien und seine Bewohner. “Globus” VII. 1865. S. 163.
- 10) A. Leist. Die Völker der europäischen Türkei. “Globus” XI, 1867. S. 212/213.
- 11) A. Leist, Serbien und Bulgarien. “Das Ausland”, J. 1868, S. 70-72.
- 12) F. v. Stein, Die Vorgänge in der Türkei in ihrer ethnographischen und geschichtlichen Begründung. Petermanns Geographische Mitteilungen, 22. Band, 1876. S. 241 ff.
- 13) W. Rustow, Der Krieg in der Türkei 1875-76, Zürich 1876.
- 14) Moriz B. Zimmermann, Illustrierte Geschichte des Orientalischen Krieges 1876-1878. Wien 1878.
- 15) Freiherr von Helfert, Bosnisches. II Auflage, Wien 1879. S. 96.

- 16) Dr. Franz Ritter von Le Monnier, Die Bevölkerung Bosniens und der Herzegowina. Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. 1886. S. 659.
- 17) Über den Einfluss des Orients auf die Südslawen. Von Dr. Fr. S. Krauss und J. Duimo Beckmann. Das Ausland, 11 April 1887.
- 18) Dr. Moriz Hörnes, Bosnien und die Herzegowina. U zbirci: "Die Länder Österreich-Ungarns im Wort und Bild", Wien 1889.
- 19) Karl Peez, Mostar und sein Kulturkreis, Leipzig, Brockhaus, 1891.
- 20) W. Götz, Das Ausland 1891, S. 760.
- 21) Theobald Fischer, Mittelmeerbilder. 1908. Abhandlung: Die Völker des Mittelmeergebietes und ihre weltpolitische Bedeutung. S. 403.
- 22) Paul Dehn, Die Völker Südosteuropas und ihre politische Probleme. Halle a. S. 1909.
- 23) Dr. A. Byhan in Georg Buschan, Illustrierte Völkerkunde, Stuttgart, 1910, S. 344.
- 24) Friedrich von Hellwald, Die Erde und ihre Völker. Ein geographisches Handbuch. II Band, Stuttgart 1878. S. 306.
- 25) August Fournier, Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie. Wien 1909.
- 26) Frhr. v. Reinsberg-Düringsfeld, Die Südslawen. — GLOBUS, Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde. V Band. 1864. S. 97-105.
- 27) Dr. Albert Wirth, Der Balkan. Seine Länder und Völker. Stuttgart — Berlin — Leipzig 1914.
- 28) Die Balkan-Frage. Mit kurzer Darstellung der historischen Entwicklung der Balkanvölker. Von Robert Wirz, Winterthur. Separatabdruck aus dem Jahrbuch 1915 der Sekundarlehrerkonferenz des Kantons Zürich.
- 29) Österreich-Ungarn und seine Gegner. Eine Betrachtung von G. d. I. Freiherrn v. Wojnovich. österreichische Rundschau. 15 Juli 1917.
- 30) Dr. Aurel Ritter von Onciul, Reichsratsabgeordneter. Der Beruf der österreichisch-ungarischen Monarchie. Österreich von Innen. Süddeutsche Monatshefte. Mai 1917.
- 31) Otto Maull, Länderkunde von Südeuropa. Enzyklopädie der Geographie. 1929.
- 32) Gerhard Gesemann, Volkscharaktertypologie der Serbokroaten. Jahrbuch der Charakterologie. V. Jahrgang. Berlin 1928.
- 33) G. Gesemann, Kultur der Südslawen. Handbuch der Kulturgeschichte. Heft 1. s. a. (posle 1935).
- 34) Косово у народној песни муслимана. (Српска и арнаутска муслиманска песма о Косову). А. Шмаус. Прилози проучавању народне поезије. Год. V, св. 1, март 1938, стр. 120.

- 35) Rupert von Schumacher, Der Südostrum in der Konzeption Mitteleuropas I. Zeitschrift für Geopolitik, XI Jahrgang, 1934. S. 162.
- 36) Fritz von Rummel, Muhaceret, die türkische Rückwanderungsbewegung. — Stimmen aus dem Südosten, Heft 9/10, Jahrgang 1939/40, Juni 1940, S. 345.
- 37) Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940-1945. Göttingen, 1956.
- 38) Reinhold Trautmann, Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik. Göttingen 1947.
- 39) G. Kinkel, Die christlichen Unterthanen der Türkei in Bosnien und der Herzegowina. Ein Vortrag. Basel 1876. S. 5.
- 40) Professor G. Hertzberg: Die Ethnographie der Balkan-Halbinsel im 14. und 15. Jahrhundert. Petermanns Geographische Mitteilungen. 24 Band 1878. S. 125 ff.
- 41) Ami Boue, La Turquie de l'Europe, I-IV, Paris 1840.
- 42) Cyprien Robert, Les Slaves de Turquie (Serbes, Monténégres, Bosniaques, Albanais et Bulgares). Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques. Paris I-II tomes. 1844.
- 43) Saint-Rene Taillandier, La Serbie au Dix-neuvième siècle. I partie: Origines de la guerre de l'indépendance. Revue des deux Mondes, 1 nov. 1868. P. 88. — Drugi citat p. 92.
- 44) Op. cit. V. La chute de prince Milosch. R. d. d. M. 1 avril 1869, p. 568.
- 45) Barthelemy Sylvestre Cunibert. Essai historique sur les Révolutions et l'Indépendance de la Serbie, depuis 1804 jusqu'à 1851. Leipzig 1855 (2 tomes).
- 46) Fr. Crousse, La Péninsule Gréco-Slave. Bruxelles 1876, I, str. 14.
- 46a) Louis Leger, Le Monde Slave. Voyage et littérature. Paris 1873.
- 47) C. Courrière, Histoire de la Littérature Contemporaine chez les Slaves. Paris 1879. (U zbirci: Histoire de la Littérature Contemporaine dans les différents États de l'Europe).
- 48) A. Ubicini, La Bosnie avant et depuis le Traité de Berlin. Revue de Géographie. Tome XI. Octobre 1882. Paris.
- 49) Charles Yriatres, La Bosnie et l'Herzégovine pendant l'Insurrection, Souvenirs de voyage. III Revue des deux Mondes, 1 juin 1876.
- 50) Henri Gaidoz, Les nationalités de la Hongrie: I, Les Serbes; Revue des deux Mondes, 15 août 1876, p. 828-868.
- 50a) Hugo Grotius, Hinaus mit den Türken aus Europa. Erfurt s. a.
- 51) Charles Diehl, En Méditerranée, Promenade d'histoire et art. Paris 1901.
- 52) André Barre: La Bosnie-Herzégovine, Louis Michauld éditeur, Paris, 1903.

- 53) Rene Pinon, Le Conflit Austro-Serbe, Revue des deux Mondes, 1 fevr. 1907, p. 660.
- 54) Rene Pinon, L'Europe et la Crise Balkanique, Revue des deux Mondes, 1 decembre 1908, p. 873.
- 55) G. Gravier, L'Emigration des Musulmans de Bosnie-Herzegovine. La Revue de Paris, 1 janvier 1911, p. 213-224.
- 56) Pierre Marge, Voyage en Dalmatie, Bosnie-Herzegovine et Montenegro. L'Europe en Automobile. Paris 1912.
- 57) Emile Haumant, La nationalite serbo-croate. Annales de Geographie, No. 127, 15 janvier 1914.
- 58) Victor Berard, La Serbie, 2 ed. Paris 1915.
- 59) E. Denis, Professeur a la Sorbonne, La Grande Serbie, Paris 1915, p. 19-20.
- 60) Louis Leger, membre de l'Institut, Le Panslavisme et l'Interet francais, Paris 1917, p. 8.
- 61) Georges Y. Devas, La Nouvelle Serbie... Paris-Nancy, 1918.
- 62) E. v. O. (Ernst von Öberg), Geschichtliche Übersicht der Slavischen Sprachen in ihren verschiedenen Mundarten und der slavischen Literatur. Leipzig 1837.
- 63) Johann Wilhelm Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. I Theil. Hamburg 1840. In Sammlung: Geschichte der europäischen Staaten. Herausgegeben von Heeren und Ukert. VII Theil. 1863. S. 292.
- 64) I. Tkalac, Das Staatsrecht des Fürstentums Serbien. 1858. S. 26.
- 65) Über die epische Poesie der Serben. "Das Ausland" vom 29. März 1846. Na osnovu Dodataka u Zurnalu ministarstva narodnog prosvjestenija od novembra 1845.
- 66) А. Старчевскій, Историческія и географическія замѣчанія о Босни. Журнал Министерства народнаго просвѣщенія. Часть XLIV. Отд. II, Санкт Петербург 1844. Стр. 108.
- 67) Kurze Skizze der Herzegowina. Aus dem russischen Journal des Ministeriums für Volksaufklärung, Julius. "Das Ausland", Oktober 1850.
- 68) G. Augusto Kaznacic, Bosnia, Hercegovina e Croazia Turca. Notizie riunite e tradotte. Zara 1862.
- 69) А. Ф. Гильфердинг, Боснія в началѣ 1858 года. Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Книжка XIII. Санкт Петербург 1859.
- 70) А. Гильфердинг, Поѣздка по Герцеговинѣ, Боснии и Старой Сербии. Записки Императорскаго русскаго географическаго общества. Книжка XIII, С. Петербург 1859.
- 71) Bosnien und seine gegenwärtige Verhältnisse. Von kais. russ. Professor Hilferding. Aus der "Russkaja Besjāda". — Das Ausland. Eine Wochenschrift für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker. XXXV Jahrgand 1862. S. 549, 558, 559).

72) Bosnien und seine gegenwärtige Verhältnisse. Von kais. russ. Professor Hilferding. Aus der "Russkaja Besjāda". — "Das Ausland". Eine Wochenschrift für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker. XXXV Jahrgang 1872. S. 549, 558, 559.

73) Два писма професора А. А. Мајкова о Босни. Прештампано из "Заставе" за годину 1876 и 1877. У Новом Саду 1878. Додатак књизи "Боана је српска".

74) Јаков (Јаков) Головацкиј, Географический Словар западно-славянских и югославянских земель и прилежащих стран. Вилына 1884.

75) Проф. Т. Д. Флоринскій, Словянское племя, Киев, 1907.

76) Lubor Niederle. La Race Slave. Statistique-Demographie-Anthropologie. Traduit du tcheque par Louis Leger. Paris 1911.

77) Андр. Сиротинин, Россія и Славянство. Около 1916.

78) Otto Hausner, Vergleichende Statistik von Europa. I Band. Lemberg 1865. S. 36 ff.

79) Edm. Spencer, Travels in the European Turkey. Prikaz u nemackom casopisu "Das Ausland" za 1852 pod naslovom: Reisen in der europaischen Türkei.

80) Houston Stewart Chamberlain. Die Grundlagen des Neuzehnten Jahrhunderts. IV Auflage. I Hälfte, München 1903; II Hälfte, München 1903 (strane u produzenju).

81) M. Edith Durham, Die slawische Gefahr. Übersetzung aus dem Englischen. 1923.

82) Bosnia and Herzegowina, 1910.

83) Scotus Viator (R. W. Seton Watson), Die südslawische Frage im Habsburgerreiche. Übersetzung. Berlin 1913.

84) Harold W. V. Temperley, History of Serbia, 2 ed. (1919), p. 113-114.

85) A. J. Grant and Harold Temperley, Europe in the nineteenth and twentieth centuries (1789-1932). Ed. 1934.

86) Samuel Van Valkenburg, Professor of Geography, Clark University, Elements of Political Geography. New York 1942.

87) Bernard Newman, Balkans-Horizons d'hier et d'aujourd'hui. Paris 1946.

88) Преузето из часописа "Братство" број 83/84 за јуни-јули 1961.

89) U. S. Bureau of the census. The Population of Yugoslavia, by Paul F. Myers and Arthur A. Campbell. Informational Population Statistics Reports, Series P-90, No. 5. U. S. Government Printing Office, Washington, D. C. 1954.

90) Slobodna Jugoslavija. — casopis za politiku, kulturu i književnost. Minhen. Br. 3, decembar 1955, str. 84.

91) Briefe Dobrovskys an Kopitar. Archiv für slavische Philologie, IV, 1879, S. 520, 524.

- 92) Briefe Kopitar an Dobrowsky, Archiv für slavische Philologie, V.
- 93) Рад. М. Грујић, Српско-хрватско насељавање по Штајерској. Гласник Географског друштва Београд, св. 7 и 8, 1922, стр. 113-125.
- 94) Фердо Шишић, Бискуп Штросмајер и Јужнословенска мисао. I део. Београд 1922. Српска књижевна задруга број 162.
- 95) Paul Jos. Safariks Geschichte der südslawischen Literatur. Herausgegeben von Jos. Jiricek. I-III Band. Prag 1864-1865.
- 96) Paul Joseph Schafariks Slawische Altertümer, Deutsch von Mosig von Ährenfeld, herausgegeben von Heinrich Wuttke. I Band, Leipzig 1843; II Band L. 1844. — H, S. 308.
- 97) P. J. Schafarik, Serbische Lesekörner, Pesth 1833.
- 98) P. J. Safarik, Geschichte des serbischen Schrifttums. Herausgegeben von J. Jirecek, Prag, 1865, S. 46.
- 99) Barth. Kopitars Kleinere Schriften sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts. Herausgegeben von Fr. Miklosich. Erster Theil, Wien 1857.
- 100) Karl Friedrich Nowak, Chaos. München 1923, Verlag für Kulturpolitik. — S. 349.
- 101) Adam Mickiewicz, Vorlesungen über slawische Literatur und Zustände, gehalten im College de France in den Jahren 1840-1844. Deutsche Übersetzung von Gustav Siegfried, I Theil, Leipzig und Paris, 1841, S. 258.
- 102) Nicolo Tommaseo. Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci, Volume IV, Venezia, 1842. P. 19.
- 103) Luigi Vilari, Politica estera italiana sotto Mussolini. 1956.
- 104) O. Rondi, La Jugoslavia. Roma 1962. P. 14.
- 105) N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. 5 Bände. II Band 1909, IH Band 1910. (Sammlung: Geschichte der Europäischen Staaten, Gotha).
- 106) Лазо М. Костић, Спорни предели Срба и Хрвата. Чикаго, САД, 1957. Издање “Америчког института за балканска питања“.
- 107) Franz Miklosich, Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen, 1, 2, Wien 1879. — Videti i prikaz Vatroslava Jagica u Archiv für slavische Philologie, IV, 489.
- 108) Vatroslav Jagic, Narodne pjesme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini, Sabrao Kosta Hörmann. Sarajevo 1888. Archiv für slavische Philologie, XI, S. 425, 439, 447.
- 109) Lorenz Diefenbach, Völkerkunde Osteuropas insbesondere der Hamushalbinsel und der unteren Donaugebiete, I, II Band, Darmstadt 1880.
- 109a) G. Rosen, Deutsche Revue, 1880, II, 3.
- 110) Из говора д-ра Винка Форетића, управника Музеја у Дубровнику на прослави 130 годишњице Илирског препорода.

111) *Statistica dei popoli slavi. L'Avvenire*, foglio croato scritto in italiano. No 12 da 21 ottobre 1848.

112) Matija Ban u gonisnjaku (Kolendaru) "Dubrovnik" za 1851, sv. II, str. 184-186.

113) Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*. Београд 1865.

114) Ivan Frano Jukic, *Putopisi i Istorisko-etnografski radovi. Pisci Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1953.

115) Гргур Јакшић, *Припреме једне политичке и духовне револуције у Херцеговини. У њизи Из новије српске прошлости*. Београд 1953.

116) Јован Цвијић, *Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Основи Антропогеографије, Књига друга: Психичке особине Јужних Словена*. Превео с француског Боривоје Дробњаковић. Прегледао и унео исправке и допуне Јован Ердељановић.

117) Јован Цвијић и Чланци, I и II књига, Београд 1921.

118) Prof. Jovan Cvijic, *Die ethnographische Abgrenzung der Völker auf der Balkanhalbinsel. Zur ethnographischen Karte der Balkanhalbinsel. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes Geographischer Anstalt*. 1913. S. 189.

119) Vuk St. Karadzic, *O drustvu. Izbor i uvod dr. Svetko Kostic, Socioloska biblioteka, kolo II, sveska I*. Beograd 1964.

Као што се види, и Вука усред Београда издају на латиници поводом стогодишњице његове смрти. То чини Редакциони одбор од пет доктора денационализованих, а међу којима несумњиво главну реч води др. Цветко Костић, који може да пише и о Цвијићу читаве студије, не споменувши нигде да је Србин. Срећом, он мени није род!

120) Народне српске пјесме Скупио и на свијет издао Вук. Стеф. Караџић... Књига прва, у којој су различне женске пјесме. У Липисци. 1824.

121) *Montenegro und Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes. Reisen- und Länderbeschreibungen der älteren und neusten Zeit*. 1837.

122) У часопису "Записи", Цетиње, октобар 1932, стр. 76.

123) Станоје Станојевић, *Историја Српског народа*, II издање, Београд 1910.

124) Шукрија Куртовић, *О национализовању Муслимана*, Сарајево 1914.

125) Јован Скерлић, *Писци и Књиге*, VII свеска, II издање, Београд 1922, стр. 60-61.

126) M. J. Spalajkovitch, *La Bosnie et l'Herzegovine. Etude d'histoire diplomatique et de droit international. These pour le doctorat*. Paris 1897.

127) Тих. Р. Ђорђевић, *Обичаји народа српскога*, Београд 1909, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, књ. XIV.

128) М. С. Косановић, Црте из Босне, Гласник Српског ученог друштва. књ. 69, стр. 248-258.

128a) Јефто Дедијер, Херцеговина. Насеља српских земаља.

6. Београд. Етнографски Зборник 1909.

129) Blick auf die slavischen Mundarten, ihre Literatur und die Hilfsmittel sie zu studieren. Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung, I Jahrgang 1813. — Clanak je nepotpisan, ali je jamacno pisac Jernej Kopitar, koji je bio jedan od pokretaca i urednika revije. On je isti clanak dao 1810 u casopisu "Vaterländische Blätter" pod naslovom "Patriotische Phantasien eines Slaven". То саопштava М. Murko.

130) Milan Resetar, Die cakavstina und deren einstige und jetzige Grenze. Archiv für slavische Philologie, XIII, 1891.

137) М. Д. Број Срба и Хрвата и етнографске прилике у њиховим земљама. "Нова Зета" за 1890 годину, Цетиње. (Да је Решетар аутор те студије вид.: Максим Злоковић, Из преписке Горског вијанца. "Стварање" бр. 11/12, г. 1958, стр. 929.)

132) Friedrich S. Krauss, Slawische Volksforschungen. Leipzig 1908, S. 254.

133) И. Н. Голеницев-Кутузов, Эпос сербского народа. Москва 1963. Издательство Академии наук С.С.С.Р.

135) Slavicus. Österreich-Ungarn und die südslawische Frage. Bern 1917.

135) Mayers Handlexicon des allgemeinen Wissens. I, S. 323. 1873.

136) Mayers Konversations-Lexikon. Eine Enzyklopädie des allgemeinen Wissens. IV Auflage, III Band, 1889. S. 247.

136a) Türkei und untere Donauländer, Mayers Reisebücher, IV Auflage, 1892.

137) Mayers Konversations Lexicon. IV Auflage, 1889. XIV Band.

138) Der Grosse Brockhaus, 1934. XVII Band. S. 306.

139) Der Grosse Brockhaus, 16. Auflage, X. Band, 1955, s. v. Serben.

140) Grand Dictionnaire universel du XIX siecle. Tome XIV, Paris 1875. P. 583.

141) Dictionnaire encyclopedique Quillet. I Tome, Paris 1953. S. v. Bosnie.

142) "Encyclopedia Britanica" 1960. 3-927-C.

143) Энциклопедический Словарь под редакцией проф. И. Е. Андреевского. Санкт Петербург 1891. Том IV. Босня.

144) Новый Энциклопедический Словарь. Издатели Ф. А. Брокгаус (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С. Петербург). VII том. Босния и Герцеговина.

145) Большая советская энциклопедия, II издание. Том 38, 15 дек. 1955. Статья Сербия и Сербы. Стр. 546 и 557.

146) Јаков (Јаков) Головецкиј, Географическиј Словарь запад-

нославянских и югословянских земель и прилежащих их стран. Вильна 1884.

147) Adolf Beer, Slaven. Deutsches Staatswörterbuch von Bluntschli und Brater. IX Band, 1865, S. 456.

148) Gustav Adolph von Klöden, Handbuch der Länder- und Staatenkunde von Europa. III Auflage. 2 Bände. Berlin 1875/77.

150) Von Emil Metzger herausgegeben Geographisch-Statistisches Welt-Lexikon. Nach den neusten geographischen und statistischen Materialien. IX Abdruck. Chemnitz 1893.

151) Ritters Geographisch-Statistisches Lexicon. Leipzig, I 1905, II 1906.

152) Von Albert Scobel herausgegeben unter Mitarbeit... Geographisches Handbuch, I Band 1909.

153) E. v. Seydlitzsche Geographie. Handbuch der Geographie. 26. Bearbeitung des "Grossen Seydlitz". Unter Mitwirkung von herausgegeben von Prof. Dr. E. Behlmann. Breslau 1914.

154) E. v. Seydlitz'sche Geographie. Hunderjahrausgabe. II Band: Europa (ohne Deutschland). Breslau 1931.

155) Ewald Banse's Lexicon der Geographie. II Band 1923.

156) G. Garollo, Dizionario geografico universale. Milano 1929-30, Hoepli.

157) Geografia Universale illustrata. Torino 1939 squa.

158) Reinhold Trautmann, Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik. Göttingen 1947.

159) Alexander Szana, Länder- und Völkerkunde Jugoslawiens. Land und Leute. Geschichte. Geographie. Kultur und Wirtschaft. — Heidelberg 1921.

160) Anatole Leroy-Beaulieu, Les races, les religions, la nationalite en Bosnie-Herzegovine. Revue generale des sciences pures et appliquees. La Bosnie et l'Herzegovine. Paris vers 1900.

161) Serbien (mit einer Karte). "Das Ausland" vom 1. Januar 1839 und ff.

162) Die Erde und ihre Völker. Ein geographisches Hausbuch, von Friedrich von Hellwald. II Band, 2 Auflage. Stuttgart 1878.

163) Prof. Michael Haberlandt und Prof. Arthur Haberlandt, Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kultur, Stuttgart 1928.

164) Karl Sax, Skizzen über die Bewohner Bosniens mit einer geographischen Einleitung. Mittheilungen der kk. Geographischen Gesellschaft. Wien 1863.

165) Julius v. Jaxa-Dembicki, Der westliche Theil von Bosnien. Ethnographisch-handelspolitische Skizze. Mitteilungen der kk. geographischen Gesellschaft. XIII Band, 1870.

166) A. Leskien, Grammatik der serbo - kroatischen Sprache. Heidelberg 1914. C. Winters Universitätsbuchhandlung.

167) Adrian Balbis, Allgemeine Erdbeschreibung, VII Auflage, bearbeitet von Jos. Chavanne, II Band, 1883, S. 783.

168) Amedee Chaumette des-Fosses, Voyage en Bosnie dans les annees 1807 et 1808. Paris 1816.

169) G. Lejean, Ethnographie de la Turquie d'Europe, sa paralenim nemackim tekstom: Ethnographie der Europäischer Türkei, Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen. Gotha 1861.

170) E. Behm und H. Wagner, Die Bevölkerung der Erde, II, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsblatt VIII, 1873/4. S. 31 ff.

171) Consul Engelhart dans le Bulletin de la Societe de Geographie de Paris, 6e serie, tome III, 1872, p. 327.

172) Les Serbes de Hongrie. Leur histoire, leur Privileges, leur eglise, leur etat politique et sociale. Prague 1873. (Par Picot (Emil) giä Console di Francia ä Temesvär.)

173) Nouvelle Geographie universelle. La terre et les hommes. Par Eglisee Reclus. I Tome, L'Europe Meridionale, Paris, 1876. — II Tome, L'Europe Centrale, Paris 1878.

174) Eugene Pittard, Les Peuples des Balkans, Esquisses anthropologique, Paris-Neuchatel, vers 1900.

175) Nouvelle Geographie Universale. Le Monde Nouveau. Ilachette 1922, passim.

176) James Baker, Die Türken in Europa. Autorisierte deutsche Ausgabe mit Einleitung von Hermann Vambery. Stuttgart 1878. (Englesko izdanje iz god. 1877.)

177) Frank H. Simonds, "The Great War," New York 1914.

178) D. Ciampoli, Letterature Slave, Bulgari, Serbo-Croati, Jugo-Russi. Milano 1889. Manueli Hoepli.

179) Карло Сфорца, Никола Пашић и Уједињење Југословена. Ратне и дипломатске успомене. Дело превели са француског оригинала Светомир Лазаревић и Вл. Спасојевић. — "Космос", Београд 1937. Колекција: Сведочанства о великим људима и догађајима.

180) A. N. Pypin und V. D. Spasevic, Geschichte der slavischen Literaturen. Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen übertragen von Traugott Pech. Autorisierte Ausgabe, I Band 1880.

181) Статистичке таблице Словена. Скт-Петеребург 1875.

182) Pavel Josip Safarik, Slovansky Narodopis, I 1842, II vyd. 1849.

183) Matthias Murko, Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der Böhmischen Romantik. Graz 1897. (Sammlung: Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der Slavischen Romantik.)

184) Kouble, Stanko Vraz, str. 84.

185) Jan Kollar, Kazne a reci, 615.

186) Vatroslav Jagic, Einige Streitfragen. Verwandtschaftverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen. Archiv für slavische Philologie, Band XX, 1898. S. 16.

187) Имбро Игњатијевић Ткалац, Успомене из младости у Хрватској, Београд 1925 (превод са немачког), стр. 137.

- 188) Фердо Шишић, Бискуп Штросмајер и Јужнословенска мн-сао. I део. Београд 1922. Српска књижевна задруга број 162.
- 189) Carl von Czoemig, Ethnographie der österreichischen Monarchie. Wien, I Band 1857; II u. III Band 1855.
- 190) Paul Hunfálvy, Ethnographie von Ungarn. Ins Deutsche übersetzt von Prof. Schwicker, Budapest 1877.
- 191) G. Lejean, Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des états vassaux autonomes. 1861.
- 192) Adolf Ficker, Über die ethnographischen Verhältnisse der europäischen Türkei. Mitteilungen der k. Geographischen Gesellschaft. Wien, 1861. V Jahrg.
- 192a) G. Lejean, Ethnographie de la Turquie d'Europe, sa paralelnim nemackim tekstom: Ethnographie der Europäischen Türkei, Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen, Gotha 1861.
- 193) Petermanns Geographische Mitteilungen, 15 Band, 1869. Die Ausdehnung der Slaven in der Türkei und den angrenzenden Gebieten. Nach den neusten Untersuchungen von A. Petermann.
- 194) J. A. Knapp, Kiepert Heinrich, Ethnographische Übersichtskarte des europäischen Orients. Berlin 1876. Besprechung in Mitteilungen der k. u. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. 1877. S. 143.
- 195) Carl Sax, Ethnographische Karte der Europäischen Türkei und ihrer Dependenz zu Anfang des Jahres 1877.
- 196) Carl Sax, Erläuterungen zu der Ethnographischen Karte... Mitteilungen der k. Geographischen Gesellschaft in Wien. 1878. XXI Band. S. 177.
- 197) L. C. Beck, Die heutige Türkei. Leipzig 1879.
- 198) L. C. Beck, Ethnographische Karte des Osmanischen Reiches. Leipzig, Verlag von Otto Spamer, 1879.
- 199) Richard Andree, Die Völker der Türkei und ihre Stellung zu einander. "Daheim". XII Jahrgang, 1876.
- 200) F. Bianconi, Ethnographie et Statistique de la Turquie de l'Europe et de la Grece. Paris, mai 1877.
- 201) Heinrich Kiepert, Die bevorstehenden Territorialveränderungen und die Ethnographie der Balkanhalbinsel. "Das Ausland" vom 20 Mai 1878.
- 202) Math. Murko. Eine russische Stimme über die neuste ethnographische Karte der Slawen. Archiv für slavische Philologie, XXI, S. 616.
- 203) Hermann Wagner, Sydow-Wagners Methodischer Schul-Atlas. Gotha 1904.
- 204) Detto. No. 13. Europa. Völker- und Sprachkarten. Konfessionskarten.
- 205) Detto. Die Länder des grössten Völkergemisches.

- 206) Prof. H. Gutersonn, Prof. Ch. Burky, Dr. Ernst Winkler: Die Erde, Länder, Landschaften, Völker. Band I. Bern 1958.
- 207) Jugoslawien. Bundesstaat südslawischer verwandter Völker... Schweizer Illustrierte Zeitung. Kartographie Ringier & Co. Zofingen.
- 208) Narodna karta Jugoslavije. G. Freytag & Berndt. Wien.
- 209) J. Cvijic, Carte Ethnographique de la Peninsule Balkanique. Impr. Dufrenoy, Paris.
- 210) Jovan Cvijic, Ethnographical Map of the Balkan Peninsula, reproduced from "The Balkan Peninsula". Estates Gazette Ltd., Lithographers, London E. C. 1.
- 211) J. Cvijic, Carte ethnographique de la nation Serbe.
- 212) V. J. Prikaz knjige: M. Zdziechowski, Odrozdenie Chorwacy w wieku XIX. W Krakowie, 1902. — Archiv für slavische Philologie, Band XXV, 1903, S. 319.
- 213) Enver Redzic, Prilozi o nacionalnom pitanju. Sarajevo 1963.
- 214) Андрија Лубурић, Капитулација Црне Горе. Документи 1. Београд 1938. Стр. 148.
- 215) Lie Lage im Orient. Deutsche Rundschau Band X. Januar, Berlin 1877. S. 111.
- 216) Garhard Gesemann, Die Flucht. Aus einem serbischen Tagebuch 1915 und 1916. München 1935.
- 217) Richard von Mach, Briefe aus dem Balkankriege 1912-1913. Kriegsberichte der Kölnischen Zeitung. Berlin 1913.
- 218) Лазо М. Костић, Шта су Срби мислили о Босни. Политичко-историјска студија. Торонто 1965.
- 219) Стојан Новаковић, Најновија балканска криза и српско питање. Белешке, размишљања, разговори и политички чланци из 1908-1909. Београд 1910.
- 220) Сава Текелија. Описаније живота. Предговор и редакција Александар Форишковић. "Бразде", посебна серија. 4. Београд 1966.
- 221) СЕРБЫ. Энциклопедический Словарь. Томъ XXIX. Ст. Петербургъ 1900.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

1. Опште напомене	3	
2. Распоред материје	6	
I. ПИСЦИ КОЈИ БХ МУСЛИМАНЕ ИЗРЕЧНО ПРИЗНАЈУ СРБИМА		
1. Немачки писци XIX века	9	
2. Немачки писци XX века	19	
3. Француски писци XIX века	27	
4. Француски писци XX века	30	
5. Руски писци	34	
6. Англосаксонски писци	39	
7. Чехословачки и пољски писци	44	
8. Италијански писци	46	
9. Босанско-херцеговачки братри	47	
10. Српски стручњаци	48	
II. ПИСЦИ КОЈИ БХ МУСЛИМАНЕ ИМПЛИЦИТНО ОЗНАЧУЈУ СРБИМА		
11. Немачки писци	57	
12. Француски писци	62	
13. Англосаксонски писци	65	
14. Италијански и румунски писци	66	
15. Севернословенски писци	67	
16. Југословенски писци католичке веро- исповести	70	
III. НАРОДНОСТ БХ МУСЛИМАНА ПРЕМА ЛЕК- СИКОНИМА, ЕНЦИКЛАПЕДИЈАМА, ПРИРУЧ- НИЦИМА		75
IV. ИЗВОЂЕЊА ИЗ ЕТНОГРАФСКИХ КАРАТА ...	84	
ЕКСКАРС: АЛУЗИЈЕ НА ”ХРВАТЕ - МУСЛИМАНЕ”	94	
ПОГОВОР: НАЧЕЛНО О ПРЕДМЕТУ РАСПРАВ- ЉАЊА У ОВОЈ КЊИЗИ	100	
Литература	115	

**ДОСАДАШЊА ИЗДАЊА
СРПСКОГ КУЛТУРНОГ КЛУБА У КАНАДИ:**

Српски културни Клуб "Свети Сава" у Канади (са седиштем у Торонту, Онтарио) издао је досад у својој збирци "СРПСКИ ПРОБЛЕМИ, Серија националних списа" пет књига одн. свеске, све из пера проф. д-ра Лазе М. Костића, и то:

I свеска: НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У СРПСКИМ ПРЕДЕЛИМА. Демографско-етнографска студија. Страна 80, Торонто 1961.

II свеска: СРПСКА ВОЈВОДИНА И ЊЕНЕ МАЊИНЕ. Демографско-етнографска студија. Страна 112. Торонто 1962.

III свеска: НОВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ "НАРОДНОСТИ". Демографско-етнографска студија. Страна 112. Торонто 1965.

IV свеска: КАТОЛИЧКИ СРБИ. Политичко-историјска расправа. Страна 120. Торонто 1963, односно 1964.

V свеска: НАУКА УТВРЂУЈЕ НАРОДНОСТ Б-Х МУСЛИМАНА. Етнографска студија. Страна 128. Торонто 1967.

Прва и друга свеска стоје по један долар, трећа и четврта по долар и по, пета свеска по два долара и по.

Све се ове књиге могу још добити и на следећим адресама:

BRANKO SEKULOVICH

General Insurance

47 Kendal Avenue

Toronto 4, Ontario